

08.2 (AAY)
6-438.

1982

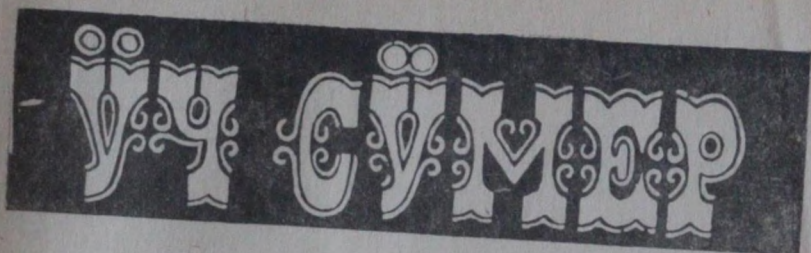
ҮЧ СҮМӨР

W/

1982

Литературно-художественный жуунты

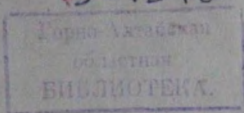
АЛТАЙДЫҢ БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БОЛУГИ 1982

Сб* (Алт)

А—110

5938,

~~387370~~

А $\frac{70500-020}{М (03) 138-82}$ — 80—82

© Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1982 г.

УРГУЛЛИГЕ КОЖО

[Алтай албаты бойынын күүниле Россияга киргенинин 225 жылдыгына]

Улу Октябрьский социалистический революция — XX чакта болгон эн жаан исторический учурлу керек. Јер ўстинде јуртаган албатылар-дын јүрүм-салымына камаан јетиргениле андый жаан учурлу керек кижиликтин көпјүсјылдыктарлу бастыра историзында болголок. Улу Октябрьдын кийнинде өткөн ой көптөгөн сайын, ол там ла јарталып туру. Октябрьский революция јер-телекейдеги албатылардын исто-риясында јангы ой — кижии кижинин кўчин јибейтен, кулданбайтан, јуу-чактар, түрени јүрүм, социальный ла национальный базыныш болбой-тон ой.

Улу Октябрьдын кийнинде 60 јылдан эмеш көп ой өтти. Ол бир кижинин орто тооло јажап јүретенинен ас. Је бу јылдардын турку-нына Советтердин ороонын јүс јылдарга түнгейлегедий ой өтти.

Л. И. Брежнев КПСС-тин XXV съездинде бистин партиябыстын ла албатынын эткен исторический керектерин темдектеп айткан: «Бис кижилик качан да билбеген, ого түнгейин көрбөгөн јангы общество төзөп алдыбыс. Ол — кызалангдар болбой, јаантайын өзүп турган эконо-микалу, тын социалистический колбуларлу, чып-чындык јайымдарлу общество. Ол — научный материалистический көрүм-шўўлтелер бий-леген общество. Ол — келер ойдө төзөп бүдүрип алатан ырысту коммунистический јүрүм болорына быжу бүдүп турган общество. Бистин алдыста ончо јанынан јарана өзүп, онжип, тыгып баратан учы-кыйузы јок телкем јолдор ачылган».

Бистин ороондо болгон жаан революционный једимдер СССР-дин јангы Конституциясында бичилди. Совет албатынын исторический учур-лу революционный једимдери, коммунистический обществаы төзөп бүдүрери учун тартыжуда јенўлери, Октябрьдын керегин онон ары көндүктиргени Лениннин ойгор шўўлтелерин јүрүмде бүдүргени болуп јат.

Бистин партия ла совет албаты Улу Октябрьдын кийнинде өткөн

жылдардын туркунына једимдерди там көптөдөри, төрөл ороонды там бай ла јакшынак эдери — бойынын патриотический ле интернациональный кереги деп шүүп турулар.

Советский Союзтын Коммунистический партиясынын Төс Комитетинин ноябрьский (1981 ј.) Пленумынын јөптөрүн, КПСС-тин Төс Комитетинин Генеральный качызы нөкөр Л. И. Брежнев Пленумда айткан куучынын, анда эдилген јаан учурлу түп-шүүлелерди, СССР-дин ле Союзный республикалардын социальный ла экономический өзүминин 1981—1985 жылдарга ла 1982 жылга Государственный пландарды ла 1982 жылдын Государственный бюджеттери керегинде СССР-дин Верховный Совети ле союзный республикалардын Верховный Советтери јөптөгөн закондорды Туулу Алтайдын ишкүчиле јаткандары, бастыра советский албаты чылап ок, тыг јарадып, оморкоп уткыдылар.

КПСС-тин Төс Комитетинин ноябрьский (1981 ј.) Пленумынын јөптөри, нөкөр Л. И. Брежневтин Пленумында айткан куучыны, СССР-дин ле РСФСР-дин Верховный Советтери јөптөгөн документтер Туулу Алтайдын ишкүчиле јаткандарынын кажы ла коллективин, кажы ла ишчини партиянын XXVI съездинин исторический јөптөрүн јүрүмде бүдүреринде жаңы јаан једимдерге оморкодот.

Бистин пландарысты, јаан төзөмөл иштин пландарын бүдүрерге амыр-энчү ле телекейде ороондор өмөлөжөри керектүзин совет улус јакшы билип јат. Онын учун ичбойындагы ла тышјанындагы политика-да стратегический задачаларды бүдүрери јанынан партиянын Төс Комитеди, Төс Комитетинин Политбюрозы өткүрип турган ишти, телекейде айалганы јымжадары учун, бастыра телекейде амыр-энчү учун тартыжуны олор јарадып ла јөмөп турулар.

Партия ла башкару амыр-энчү керегинде, ядерный јуунын јеткерин јоголторы керегинде сүреен тыг кичеенип турганын КПСС-тин Төс Комитетинин Генеральный качызы, СССР-дин Верховный Советинин Президиумынын Председатели нөкөр Л. И. Брежнев 1981 жылда ноябрь айда Германиянын Федеративный Республикасына барып јүргени кереледи. Амыр-энчүни корулап алары јанынан эмди сүреен јаан иш өдөт.

Туулу Алтайдын ишкүчиле јаткандары областной партийный организацияга башкарып, партиянын XXVI съездинин јөптөрүн бүдүрери, он биринчи бешжылдыктын пландарын ла молјуларын ойинен озо бүдүрери учун элбек мөрөй баштайла, эрчимдү иштенип турулар.

КПСС-тин XXVI съездинин јөптөрүн бүдүреринде ишкүчиле јаткандардын иште эрчимин көдүрерине, партиянын ла албатынын бирлигин, башка-башка нацияларлу улустын карындаштыгын ла најылыгын тыгыдарына Советский государствонын јүрүминде јаан учурлу керекке — Советский Социалистический Республикалардын Союзы төзөлгөн күннен ала 60-чы жылдыкты јозокту уткыырына белетенип турганы јаан јөмөлтө эдип туру.

Бу сүүнчилү байрамга белетенери алтай албаты бойынын күүниле Россияга киргенинин 225-чи жылдыгын областтыг ишкүчиле јаткандары темдектеген ле Горно-Алтайский автономный область тӱзӱлгӱн кӱннег ала 60-чы жылдыкты јозокту уткуырга белетенип турган ӱйдӱ ӱдӱп јат. Юбилейлӱ кӱндерди ӱткӱргени алтай ла орус албатылардыг карындаштык најуылыгы бузулбас бек болгонын, бистинг кӱп национальностторлу социалистический Ада-Тӱрӱстинг бирлигин кереледи, областтыг общественно-политический јӱрӱминде јаан учурлу керек болуп ӱтти.

Бистинг албатыларыстыг најуылыгы ыраак озогы ӱйлӱрдӱ башталган. 225 жыл мынан озо алтай укту улус бойынын јӱрӱм-салымын улу орус албатынын јӱрӱм-салымыла ӱргӱлјиге колбоштырар деп шӱӱгендер.

Алтайлар Россияга исторический кату айалгада узак ӱйдин туркунына киргендер. Ол керек алдынан башка болгон эмес, кӱп национальностторлу орус государство тӱзӱлӱри божоп барып јаткан ӱйгӱ келишкен. Алтай албатынын историязында бу керек алтайлардыг јӱрӱмин улу орус албатыла, Россиянын ӱскӱ дӱ албатыларыла колбоштырган. Алтай ла орус албатылар бойларынын акту кӱӱндериле јууктажып, бириккенинде терен социально-политический ле экономический шылтактар бар.

XVII јӱсјылдыкта орус ла алтай албатылар анчада ла тыг јуукташкан. Россиянын Сибирьдеги администрациязынын ла алтай укту албатылардыг башчыларынын ортодо тил алыжатан чыгартулу улус (посолдор) бар болгон.

Орус улустыг ла алтайлардыг ортодо табынча элбеп келген колбуларды ол ӱйлӱрдӱги јӱзӱн-башка военно-политический биригӱлердин ортодо јан учун тартыжу кезек ӱйгӱ бускан.

Алтай укту албатылардыг башчылары ол ӱйдӱ Туулу Алтайды јуулап келген сӱреен тыг јепсенген кӱп черӱлӱ манжуро-кыдат олјочыларла от-калапту јуулажып, чыдажып болбой салала, олјого кирерге кӱӱнзебей, 1755 жылдыг кӱскиде алтай албатыны Россияга кожуп алзын деп орус башкарудан сурап баштагандар. Анайда Россияга кожуп алзын деп 1755 жылда ноябрь айда 19 алтай јайзан сураган.

Бойынын письмозына јербойындагы јандардан каруу албай салала, јайзандар алтай албатыны Россия кичеерине (протекцияга) алзын деп, Сибирьдин генерал-губернаторына Мятляевке письмо ийгендер.

Ол ӱйдӱ алтайлар орус каан олордыг сурагына кандый каруу берерин сақыбай, орустардын черӱлери турган шибеелердин јанына кӱчӱп, јуртап турдылар.

Каанныг башкарузы боло берген айалганы ајаруга алып, алтай јайзандардыг сураганы аайынча 1756 жылда 2 майдагы указта алтайларды Россияга аларына јӱп берди.

1756 жылдын июнь айынан ала алтай укту албатылар Россиянын улuzu болуп кирери көндүккен. Уч айдын туркунына 10 мунга ажыра кижини тоого алып, чертендирген. 1756 жылдын ноябрь айына жетире Россиянын граждандары болуп 13 мун абра алтайлар журтаганы ол өйдөги исторический бичиктерде бичилген.

1756 жылда 16 ноябрьда каан кол салган указ алтай албатынын көп нургуны Россияга бойынын күүниле киргенин темдектейле, озор журтап жадары ла озорды кичеейteni янынан чокым жаруу берген. Ол указ алтай албаты Орус государствого кирген деп юридический бичийле, бу керекти Россиянын башкарузы жөптөгөнин керелеген документ болды.

Анайда алтай албатынын жүрүм-салымында сүреен жаан кубулта эдилди. Алтайлар анайда эткени чын болгонын онын кийниндеги жүс-жылдыктар кереледи.

Алтайлар бойынын күүниле Россияга киргени жаан тузалу керек болды. Анайда алтай албаты экономиканы жайрадып, культурный өзүмге буудак эдип турган тышжанындагы олжочылардын табаруларынан ла ичбойындагы феодалдардын өркөжип кырышкан түбектерден бойын аргадап алган.

Бу исторический керектинг экономический жедимдери жарамыкту болды. Туулу Алтай Россиянын экономиказынын текши системазыла, тыгып турган капиталистический системала колбулу боло бергени хозяйствонунг натуральный кебер-бүдүмин бузарына, орустардын ла алтайлардын ортодо садуну элбедерине жөмөлтө эткен.

Орус крестьяндарла коштой журтаган алтайлар көчкүн жүрүмди табынча токтодып, деремнелер сайын журтай бердилер. Озор орустардан тура тударына, аш кыралап өскүрерине үрендилер.

Салдала кыра сүрери, огород салып, маала ажын өскүрери анчада ла жаан учурлу болды. Орус крестьяндар десе алтай улустан агдап алу табар, кырларда мал кабырып өскүрер көп эп-сүмеге үренип тазыктылар.

Орус албатынын культуразын алтайларга таркадарына, алтайлардын бастыра жадын-жүрүмин жарандырарына орустар ла алтайлар колый журтаган журттар төзөлгөни тыг жарамыкту болгон. 1825 жылда орустарлу ла алтайларлу жирмеден ажыра журттар бар болгон. Жагыс журттагы орус ла алтай улустын балдары жажы жедерде алыжары жанжыга берген.

Туулу Алтай Россияла бириккенин теген прогрессивный учуру-орус демократический ле телекейлик культура таркаганында. Орус интеллигенция алтай улустын духовный байлык-жөжөзиле, чөрчөктөриле, эпозыла танышкан. Эки албатынын культуразы удуратедире колбобыжып байыырында жаан ишти орус ученылар — В. В. Радлов, Г. Н. Потанин, Н. М. Ядринцев, С. П. Шведцов ло өскөлөри де өткүргендер.

Духовный миссия төзөлгөниле кожо алтай бичиш, литература,

культура өскүрөр иш башталган. 1869 жылда Казань городто алтай тилдин баштапкы грамматиказы кепке базылып чыккан. Оны алтай албатынын жүрүмин, тилин сүреен жакшы билетен кижиге — В. В. Вербицкий тургускан.

Же Улу Октябрьге жетире Туулу Алтай Россиянын түрөнгө жокту, карачкы жүрүмдү, сүреен кату базынчыкту жакка жери болгону текши жарлу. Кыралытан жерлердин, жакшы одорлордын, малдын көп нургуны жайзаңдардын, байлардын, монастырьлардын ла кааннын чиновник-бийлеринин колында болгон.

Кату экономический жүрүмнөң, политический праволор жок болгонунан, каан жагынын реакционный политиказынан улам көп түбекшира өткөн жайалталу алтай албаты оору-жоболду, жарыыры жок карачкы жүрүмдө кырылып өлөрдүн бери жанында жүргөн. Ол өйдө Туулу Алтайга келип жүргөн көп учунылардын бичигенин кычырза, «кырылып, божом барып жаткан» деген сөстөр көп учураар.

Же Улу Октябрь «кырылып, жоголып барып жаткан» алтай албатыны жаңы жүрүмнөң жолына тургусты. Улу Октябрьский социалистический революцияны алтай улус алтын тандак деп адаганы тегин эмес. Шак ла Октябрьский революция алтайларды жербойындагы жайзаңдардын ла байлардын, орус бийлердин ле койоймдардын базынчыгынан жайымдаган.

Улу Октябрь, Лениннин партиясы бистинг албатыларыстын најылыгына жачы учур берип, там тыгыткан ла теренжиткен. Орустар ла алтайлар партиянын башкарганыла гражданский жуу өткөн лө бандиттерле тартышкан жылдарда Октябрьдын једимдерин корулап алгандар.

Октябрь јетген кийинде Совет јанг бойынын баштапкы декреттеринин бирүзинде ончо албатылар, јаандары да, кичүлери де бойынын жүрүмин бойы жайым башкараар, тен праволорлу ла камааны жок болорын јеткилдеген. «Бис орус эмес бастыра национальностторго олордын акту бойлорынын республикаларын эмезе автономный областтарын бергенис» — деп, В. И. Ленин айдып туратан.

Партиянын ленинский национальный политиказы аайынча РСФСР-дин Бастыраароссыйский Төс Исполнительный комитединин Президиумы 1922 жылда 1-кы июньда бистинг Горно-Алтайский автономный областты төзөгөн.

Партиянын башкарганыла область кыска өйдүн туркунына бүткүл исторический өйди ажыра алтайла, бистинг орооннын озочыл өзүмдү райондорыла коштой тен тура берди.

Алтай албаты жаңы жүрүмди төзөөрдө, улу орус албатынын, СССР-дин өскө албатыларынын жүзүн-башка болушына јөмөнгөн. Олор жаңыс ла материальный болуш берген эмес, је анайда ок кадрларла болушкандар, жаңы жүрүмди төзөп бүдүреринде, жаңы кижини үредип тазыктыраарында јаан ченемелин бергендер.

Василий Иванович Плетневтың кызылгвардеецтеринин, большевик Петр Федорович Суховтың ишмекчи отрядының жуучылдарының, Иван Яковлевич Третьяк командири болгон кызыл партизандардың, совет жаң учун жуулашкан өскө дө улустың ат-нерезин, баштапкы Советтер төзөгөн И. И. Некоряковтың, Д. А. Красковтың, А. Е. Бабушкинның, Г. Ф. Шарабаринның эткен жаан ижин албаты-калык үргүлжиге ундыбас.

Алтай коммунисттердин ортозынан жаңы жүрүмди төзөөри учун эрчимдүү туружаачылар өскөн. Олор: И. С. Алагызов, Е. С. Сузапова, Л. П. Таушканов, И. И. Ялбачев, И. В. Толток, Н. С. Хабаров ло өскөлөрү де.

Алтайдың кырларында Совет жаңнын баштапкы алтамдары айдары жок күч болгон. Областың партиянын организациязы көчкүн жүрүмди токтодоры, коллективизация эдип, колхозтор төзөөри жаңынан жаан иш өткүргөн. Бу ишке удурлаштыра кулактар ла байлар тың тартышкандар. Олор крестьяндар колхозторго кирбезин деп, элбек агитация өткүргендер, колхозтордың малын кыргандар, журтхозяйственный инвентарь үрөп, коммунисттерди ле партиянын эмес активисттерди өлтүрүп турдылар.

Бандиттер 1920 жылда Чолушманда төзөлгөн баштапкы коммуны тоскырып жоголтоло, оны төзөгөн коммунисттерди П. Г. Волковты, П. И. Поповты, В. А. Жеребятъевти ле өскөлөрүн де өлтүргендер.

Крестьяндарды социализмнин жолына тургузар иште баштаачы жерде ишмекчи класс турганын Туулу Алтайга Ленинградтан келген кирме-бешмунгчылардың тоозынан 14 ишмекчи келгени кереледи. Партия ийген И. М. Михайлов, В. И. Хмелев, Н. Я. Яковлев, А. И. Зуев, В. Г. Кошкурцев, А. В. Ремизов ло өскө дө нөкөрлөр колхозторды төзөөринде билгир башкараачылар болгонын көргүзеле, албаты-жон ортодо жаан тоомжыда болгондор.

Областың партиянын организациязы журт хозяйствоны социалистический жаңыртары учун тартыжуда Советский государствоның там ла элбеп турган болужына жөмөнгөн. Ол өйлөрдө сүреен жаан уур-күчтер де болгон болзо, область государстводон көп журтхозмашиналар ла өскө дө техника алып турган.

1937 жылда Туулу Алтайда коллективизация өдүп божой берген, оныла кожо мал өскүрөөчи көчкүн алтайларды журттарга көчүрер иш бүткен. Колхозтордың төс журттары, МТС-тер төзөлгөн, школдор, больницыалар, библиотекалар, улус журтап жадар туралар тудулган.

Туулу Алтайда баштапкы бешжылдык — колхозтор ло совхозтор төзөлгөн, көчкүн ле жарымдай көчкүн алтай албатынын хозяйствозы социалистический жолго тургузылган, алтай улустың бичик билбезин жоголткон бешжылдык болгон. Экинчи бешжылдык дезе Российский Федерациянын ла өскө советский республикалардың ишкүчиле жаткандарынын сүреен жаан болужыла автономный областың промышленнозы

өзүп тынгыган бешжылдык болды. Ол жылдарда жербойындагы ла кустарно-ремесленный промышленность тѳзѳлдѳ. Алтайлардан бойынын ишмекчилеринин тоозы кѳптѳдѳ. Промышленностьтын ѳзѳми экономикага жаан камаанын ѳетирген, албаты-калыктын жадын-жѳрѳминин материальный ла культурный кемин бийиктедерине жѳмѳлтѳ эткен.

Социализмдин улу жагыртаачы ийдези, партиянын ленинский национальный политиказы — культурный революция — жентенинде сѳреен жарт кѳрѳнди.

Бѳгѳн бистин национальный социалистический культура керегинде, алтай литератураны тѳзѳгѳн П. Кучияк, Н. Улагашев, ле ѳскѳлѳри де керегинде, жаалталу поэттер, прозаиктер, журукчылар, артисттер керегинде айдып турарыста бис орооннын карындаштык албатыларынын, элден озо улу орус албатынын культуралары биске жахшынак камаанын жеттиргенин эске алынып жадыбыс.

Туулу Алтайга национальный кадрлар белетеерине, оморды марксизм-ленинизмге ѳредип тазыктыларына орус ла ѳскѳ дѳ албатылар карындаштык болуш бергени сѳреен жаан учурлу.

Ишкѳчиле жаткандарды коммунистический кѳѳн-тапту эдип ѳредип тазыктылары жаанын Коммунистический партия ѳткѳрген жаан иштин жедимдери баштапкы бешжылдыктардагы эрчимдѳ иште ле Ада-Тѳрѳл учун Улу жуунын кату жылдарында кѳргѳзилди.

Фашистский олжочыларга удурлашкан жууларда турумкай ла ат-нерелѳ жуулашканы учун Туулу Алтайдан барган алты жарым мун жуучыл СССР-дин ордендериле, медальдарыла кайралдалган. 23 кижиге Советский Союзтын Геройынын бийик ат-нерези адалган. Ада-Тѳрѳл учун Улу жуунын геройлары — Илья Шуклиннин, Тимофей Паршуткиннин, Сергей Налимовтын, Александр Ленкиннин, Семен Тартыковтын, Жанбек Елеусовтын, Михаил Маскаевтин, Кыдран Туганбаевтин ле ѳскѳлѳринин де ат-нерези албатыда ѳргѳлжиге артар.

Жуунын ѳйинде тылда эрчимдѳ иштегени учун 7 муннан ажыра кижѳ кайралдалган. Фашизмле от-калапту тартыжуда бойынын жѳрѳмин берген совет албатынын жахшынак уулдарынын ла кыстарынын ат-нерезин бис жаантайын эске алынып жѳрерис.

Областьта партийный, советский, хозяйственный ла культурный строитељствонын сурактарын бѳдѳреринде бойынын кѳчин кысканбай, бастыра ийде-чыдалын, билерин ле ченемелин берип иштеген жахшынак коммунисттердин тоозында: Иван Иванович Тухтубаев, Николай Михайлович Киселев, Яков Иванович Бражников, Мария Федоровна Саруева, Дмитрий Антонович Аргучинский, Алаш-Кожабеев, Николай Степанович Свиридов, Сѳнѳш Иванович Туткушев, Чилекей Аюятов, Андрей Андреевич Скосырев, Чур Куклеевич Агин, Василий Иванович Арбанаков, Искендер Берсимбаев, Баит Матвеевич Могулчин, Петр Иванович Челчушев ле бѳгѳн бистин ортобыста жок ѳскѳ дѳ кѳп нѳкѳрлѳр.

Областынын экономикасын ла культуразын өскүрүп жарандыраарында сүрөөн тын иштегендери учун партиянын, советский ле хозяйственный ишчилерге: Лазебный Николай Семеновичке, Кыдрашев Чот Кыдрашевичке, Плетнев Василий Ивановичке, Гриб Степанида Ивановнага, Ялатов Шабычы Сарановичке, Кандараков Чемок Макеевичке, Тартыкова Ольга Ивановнага, Кайгородова Тамара Дмитриевнага, Любушкина Валентина Михайловнага, Чеков Иван Михайловичке, Коллегов Николай Степановичке, Чунижеков Григорий Алексеевичке, Побегаев Михаил Георгиевичке, Сейсеменов Тушкен-Тургатка, Данилов Михаил Устиновичке бастыра күүнестен быян айдып турубыс.

Бис гражданский ле Ада-Төрөл учун Улу жууда турушкандарга, иштин ветерандарына бистин Төрөлистин жайымы ла камааны жок болоры, ийде-күчин тыгыдары ла өңжидип жарандыраары учун ат-нерелү жуулашканы ла эрчимдү иштегендери учун жаан быянду сөстөр айдып турубыс.

Туулу Алтай жуунун кийниндеги жылдардагы строительстводо жаан једимдерге једип алды, экономический ле социальный өзүмнин жаан учурлу једини — областта жагы промышленность тӱзӱлгӱни, ишмекчи класстын отряды өскӱни, национальный кадрлар көптӱгӱни. Горно-рудный промышленностьтын, агаш, јенгил ле аш-курсактын промышленнозынын ондор тоолу предприятиялери тӱзӱлӱлӱ, иштеп турулар.

Областынын промышленнозынын жылдын сайын эдип турган продукциязынын кеми 1922 жылдын кеминен 55,3 катап көп. Областынын промышленный предприятиелеринин орооннын өскӱ экономический райондорыла колбулары там ла элбеп туру. Гардинно-тюлевый фабрикага станоктор ло сырье Ивановдон, Благовещенсктен, Чебоксарыдан, бӱс согор фабрикага — Московский областтан, Курганнан ла Псковтон, кийим көктӱр фабрикага — Подольсктан, Калининнен, Читадан, Алма-Атадан келип туру.

Анайдарда, гардинный тюльде, көктӱгӱн кийимдерде, мебельде, ӱдүктерде, самоварларда — бистин областта эдилген кажы ла продукцияда орооннын башка-башка республикаларында јуртап јаткан јүзүн-башка национальносттордын коллективный ижи бар. Бистин областта эдилген продукция Советский Союзтын көп јерлерине барып јат.

Туулу Алтайда капитальный строительствонун жаан программасы бүткен. Школдорлу, больницадарлу, клубтарлу жагы јурттар тӱзӱлди.

Областыта ӱдүп турган электрификация ишти ле јадын-јүрүмди өскӱртӱр. Келер ӱйдӱ Кадын сууда гидроэлектростанция тудулар, темир јол келер. Рудаларды казып тузаланар. Автомобильный ла авиационный транспорт тыгыды, связьтин предприятиялери көптӱди, садунун, коммунально-бытовой предприятиялердин ижи жаранып туру.

Коммунистический партиянын күнүн сайын эдип турган кичеемели-

ринг шылтуунда областъта тынг өзүмдү журтхозяйственный производство тѳѳѳлди. 37 совхоз ло 20 колхоз кѳп мал ѳскүрип, журтхозяйственный продукцияны жылдын ла кѳптѳдип турулар. 1922 жылда областъта 75 мун уй-мал бар болгон болзо, бүгүн олордын тоозы эки жарым катап кѳптѳйлѳ, 186 мунга жетти. Область тѳѳѳлѳрдѳ койлордын ла эчкилердин тоозы 99 мун болгон болзо, бүгүн 1 миллион 207 мун болды, эмезе 12 катап кѳптѳди. Совхозтордо ло колхозтордо 25 мун ан бар, 1940 жылда болгонынан, 4,3 катап кѳп. Туулу Алтай — ороондо эм болор мүйүстү сыгындарды, чоокыр аңдарды ла ноокылу эчкилерди эн кѳп ѳскүрип турган јер.

Ученый ла малчылар ѳскүрип алган Горно-Алтайский укту эчкилер жагы селекционный једим болуп јат. Бастыра ороондо тарап алып турган ноокынын 40 процентке шыдары, сыгындардан ла чоокыр аңдардан кезип алып турган мүйүстердин 47 проценти бистин областъка келижип туру. Туулу Алтайда куманакты ла маала ажын ѳскүрери, адару тудары элбеди.

Јурт хозяйствоны механизировать эдери түрген тыңыды. Коллективизация ѳткѳн баштапкы жылдарда кажы ла колхозко 1,2 трактор келижип турган болзо, эмди кажы ла совхоз эмезе колхоз тынг ийделү 45—50 тракторлу, кѳп комбайндарлу, кош тартар автомобильдерлү, олоордо јурт хозяйстводо колло эдип турган кѳп уур иштерди јенилтип солыгады ѳскѳ дѳ техника кѳп.

Онынчы бешјылдыкта областътын јурт хозяйствозын ѳскүрерине 97 миллион салковой капиталный чыгым эдилген, јурт хозяйстводо ишти электричествонын ийдезиле јеткилдеери 25 процентке ѳсти, тѳс фондтор 1,4 катап кѳптѳди. Колхозтордо ло совхозтордо бийик ле аңылу орто јуртхозяйственный үредүлү. 1120 специалисттер иштеп, совхозтордын ла колхозтордын ижинде једимдерди јеткилдеп турулар.

Малдан алар продукталарды кѳптѳдѳри ле государствого табыштырары, малдын ла куштын продуктивностын бийиктедери јанынан автономный республикалардын, крайлардын, областътардын, автономный областътардын Бастыраоссийский социалистический мѳрѳйинде 1981 жылдын тогус айынын једимдери учун РСФСР-дин Министрлеринин Совети ле ВЦСПС Горно-Алтайский автономный областъка экинчисый берди.

Туулу Алтайдын ишкүчиле јаткандары Шебалиндеги совхозтын ишмекчилеринин ле служащийлеринин баштанкайын јарадып, СССР тѳѳѳлгѳнинин ле Горно-Алтайский автономный областъ тѳѳѳлгѳнине «Алтан мергендү иштин неделезин ѳткүрер» кычырула социалистический мѳрѳйди элбеттилер.

Областьтын партийный организациязында озочылдар кѳп. Промышленностьо, олордын тоозында: бѳс согоочы Ворошина Евдокия Ивановна, кийим кѳктѳѳчи Гайдышева Евдокия Петровна, шофер Пьян-

ков Юрий Тимофеевич, калаш быжыраачы Хабаров Анатолий Григорьевич ле ӱскӱ дӱ кӱп нӱкӱрлӱр, журт хозяйство: КПСС-тин XXVI съездинин делегады, «Советский Алтай» совхозтын койчызы Тонтушева Магдалина Семеновна, СССР-дин 50 жылдыгынын адыла адалган колхозтын эчки ӱскӱрӱечизи Масканов Солтон Амырович, Горно-Алтайский журтхозяйственный станцияда ченемел ӱткӱрер хозяйствонун уй саачызы Копылова Н. М., «Каракольский» совхозтын механизаторы П. И. Куликов ло ӱскӱ дӱ кӱп озочылдар.

Совет жаннын жылдарынын туркунына Туулу Алтайдын ишкӱчиле жаткандарынын социальный ла культурный јӱрӱминде јаан жанјртулар ла кубулталар болды. 1922 жылда текши ӱредӱлӱ 56 школ, 7 больница, 45 культурно-просветительный учреждение болгон болзо, бӱгӱн областта педагогический, научный шинжӱ ӱткӱрер институттар, национальный драматический театр, концертно-эстрадный бюро, краеведческий музей, текши ӱредӱлӱ 180 школ, школго ӱренерге јеткелек балдардын 145 учреждениеи, 323 — медицинский, 403 культурно-просветительный учреждение, аңылу орто ӱредӱлӱ беш техникум ла училище, алты профессионально-технический училище иштегилейт.

Эки областной, эки районный газет чыгып јат, орус ла алтай тилдерле радиоберилтелер ӱдӱп туру. Областьта журтаган албатынын 70 процентке шыдары советский телевидениенин берилтелерин кӱргилейт. Писательдердин ле журналисттердин творческий союзтары тӱзӱлгӱн. Алтай писательдердин бичиктери Москвада, Новосибирскте, Казахстанда, Тувада, Якутияда, Монголиянын Албаты Республикасында кепке базылып чыгып јат.

Алтайда книгелер чыгарар издательствонун областтагы бӱлӱги национальный школдорго тӱрӱл тилле учебниктер, марксизм-ленинизмнин классиктеринин произведениелерин чыгарып туру.

Туулу Алтайдын албаты-хозяйствозынын јӱзӱн-башка бӱлӱктеринде бийик ле аңылу орто ӱредӱлӱ 15300 специалист, наукалардын 76 кандидады иштеп јат.

Кӱп тоолу орус ла советский ученылар, писательдер бойларынын произведениелеринде Туулу Алтайдын байлыгын, јеринин јаражын, улuzuнын иштенкейин ле јалакайын мактадылар, историязын бичидилер. Олор — Л. П. Потапов, Н. А. Баскаков, В. В. Радлов, М. Шагинян, С. Кожевников, А. А. Коптелов, С. И. Руденко, А. П. Окладников, филологический наукалардын Туулу Алтайда баштапкы докторы, алтайлардан баштапкы профессор С. С. Суразаков, наукалардын кандидады Т. М. Тошаква, Ч. Чунижеков, А. Саруева, Л. Кокишев.

Олор баштаган ишти бистинг эмдиги ученылар, писательдер, поэттер ичкери кӱндӱктирип турулар. Олор — И. В. Шодоев, Э. Палкин, А. Адаров, Б. Укачин ле ӱскӱлӱри де.

Туулу Алтайдын озочыл ишчилерин партия ла башкару бийик кай-

ралдарла кайралдаган. Калганчы он жылда областынын албаты-хозяй-ствозынын бастыра бөлүктеринин 7 мунг озочыл ишчилери СССР-дин ордендериле, медальдарыла кайралдалган, ат-нерелү иштеген 12 кижиге Социалистический Иштин Геройынын күндүлү ады адалды.

Областынын кызыл маанызына Лениннин ордени ле Албатылардын најылыгынын ордени тагылды. Бу ордендерле бистин автономный область экономический ле культурный строителстводо жаан једимдери учун, анайда ок советский албатылардын карындаштык најылыгын тынгыдарында жаан керектер эткени учун Советский Социалистический Республикалардын Союзынын 50-чи жылдыгына учурлай кайралдалган.

Областынын иште жаан једимдерин керелезин деп, КПСС-тин Төс Комитединин, СССР-дин Верховный Совединин Президиумынын, СССР-дин Министрлеринин Совединин ле ВЦСПС-тин Кереес маанызы үргүлјиге берилген.

Иштин Кызыл Маанызынын ордениле «Көксуудагы» совхоз, СССР-дин 50 жылдыгынын адыла адалган колхоз, «Знак Почета» ордендерле областынын «Звезда Алтая» ла «Алтайдын чолмоны» газеттери кайралдалган. Алтыгы-Оймондогы совхоз, «Путь Ленина» колхоз, ченемел өткүрер Горно-Алтайский агашкомбинат, Горно-Алтайсктагы педучилище РСФСР-дин Верховный Совединин Күндүлү грамоталарыла кайралдалган.

1980 жылдагы ла онынчы бешжылдыктагы Бастырасоюзный социалистический мөрөйдин итогторы аайынча КПСС-тин Төс Комитединин, СССР-дин Министрлеринин Совединин, ВЦСПС-тин ле ВЛКСМ-нин Төс Комитединин улалып јүрер Кызыл мааныларыла Кан-Оозы аймак ла Улаган аймакта «Советский Алтай» совхоз кайралдалды. РСФСР-дин Министрлеринин Совединин ле ВЦСПС-тин улалып јүрер мааныларын Көксуу-Оозы аймакта Горбуновкадагы јурт Совет, «Мультидагы» совхозтын, Кош-Агаш аймакта «Кызыл Мааны» колхозтын коллективтери алдылар.

Крайисполкомнын ла крайсовпрофтын Улалып јүрер Кызыл маанызыла Майма аймакта Муны-Оозындагы јурт Совет кайралдалган.

Областагы социалистический мөрөйдин итогторы аайынча партиянын обкомынын, облисполкомнын, облсовпрофтын ла ВЛКСМ-нин обкомынын улалып јүрер Кызыл мааныларыла Кош-Агаш аймак ла СССР-дин јуртхозяйственный наукаларынын Академиязынын Сибирьдеги бөлүгинин Алтайдагы ченемел өткүрер хозяйствазы (Шебалин аймак) ла Кош-Агаш аймакта В. И. Лениннин адыла адалган колхоз кайралдалды. Чаргыдагы јурт Советке облисполкомнын ла облсовпрофтын улалып јүрер Кызыл маанызы берилди.

Партиянын Төс Комитеди, Советский башкару бистин областынын экономиказын ла культуразын мынан ары там көдүрери ишкүчиле јаткандардын јадын-јүрүмин там јарандыраы јанынан жаантайын жаан

кичеemel эдип жадылар. Ол кичеemelди жагыдан керелегени — «Алтайский крайда Горно-Алтайский автономный областтын экономический ле социальный бэумин там тыгыдарына ууландыра откүретен иштер керегинде» РСФСР-дин Министрлеринин Соведининг бу жуукта жараткан жөптөри. Бу жөптөр Туулу Алтайдын ишкүчиле жаткандарынын алдына он биринчи бешжылдыкка телкем жол ачты, чокым задачалар тургузты.

Бүгүн областта 40 нациялардын ла ук албатылардын улузы — алтайлар, орустар, казахтар, украиндер ле өскөлдөри де бирлик ле нак биледе журтап ла иштеп, коммунизмди бөдүрер жолдо жаан једимдерге једип алгылайт.

Јенүлер областтын ишкүчиле жаткандарын жагы жаан једимдерге оморкодот. Је партия жагыс ла једимдерди көрөр эмес, једикпес-тутактарды база табып, оморды түрген јоголторына ајару эдерине үредип туру. Ол керегинде КПСС-тин Төс Комитединин Генеральный качызы нөкөр Л. И. Брежнев КПСС-тин Төс Комитединин ноябрьский (1981 ј.) Пленумында чокымдап айткан.

СССР-дин экономический ле социальный бэуминин 1981—1985 жылдарга Государственный планы Закон болуп жөптөлдү. Эмди турган задача — КПСС-тин Төс Комитединин ноябрьский (1981 ј.) Пленумынын ла СССР-дин Верховный Соведининг сессиязынын жөптөрүн качы ла коммунистке, качы ла коллективке ле ишчиге јеттиреле, оморды жүрүмде чокым бөдүрерге јарамыкту ајалганы јеткилдеери.

Областын ишкүчиле жаткандары төрөл партиянын кычырузына каруу эдип, бойынын ајарузын бешжылдыктын төс задачаларын бөдүрерине ууландырып турулар. Омор СССР ле автономный область төзөлгөнининг 60-чы жылдыгын јозокту уткыыры учун социалистический мөройди элбедип турулар. Албаты-калыктын иштеги эрчимин тыгыдарына Горно-Алтайский автономный область керегинде РСФСР-дин Верховный Совети 1981 жылда 2 декабрда жөптөгөн Закон жаан жөмөлтө эдип туру.

Горно-Алтайский автономный областтын коммунисттери, бастыра ишкүчиле жаткандары албатылардын најылыгынын ла карындаштыгынын ленинский маанызын. бийик тудуп, КПСС-тин XXVI съездининг жөптөрүн жүрүмде бөдүрери учун эрчимдү иштенип турулар.

ПРОЗА

Иван Шодоев

СӨӨКТҮ ТАЙГА

1

Кайуга ийген жуучылдарын сакуп чөккөйлө, Сү жагыдан кайуга алты кижги ийеле, бойы тапту бийик төстөккө чыгып, эбиреде айкап отырды. Онын санаазына озо ло баштап, сегис жыл мынанг озо Богдыханның карательный черүзінде кичү бий болуп, алтайларды кырап жууларда турушканы кирди. Манчжур черүлер Алтайга келген баштапкы күндерде иит те, бай да Чадак олжочы бийлерди күндү-күрееле уткыганын, ол ала тарый жол баштаачы, оноң удабай ла кыдаттарга эң ле чындык болушчы болуп, жаан жамылу боло бергенин: олжочылар ойто кайра бурыларда, Чадак мал-ажын, ар-жөөжөзин алып, оморло кожо Монгол-Алтайга барганын, оноң оныла кожо алтайларды, кыргыстарды ла калкаларды канча-канча катап тоногонын, эмди ол ло Чадакла кожо алтайларды олжолоп апарарга келгенин эске алынды.

Омор эки ле күнниң туркунына Тулайты, Шиберти ле Начөрө деп жерлердеги ле Кайрылык-Жоло ичиндеги улусты мал-ажыла катай олжолоп, Талдуга экелген. Олжодогу улусты Уле-Кем ажыра Чуйдын ичине апарар керекти Чадак Сүге молжойло, бойы төртөн талдама жуучылду Беш ичин тоноорго барган. Оноң бери үчинчи күнге барып жат. Ле табыш жок. Чадактын сүрү жок жылыгыны ла баштапкы кайучылар ойто бурылбаганы Сүни чочыдып турды.

Күн ажарына жууктажа берди. Сууны жакалай одуланган айдудагы улус чай кайнадып, курсак ичерин баштады, меесте койлордын магарашканы, ортолыкта жылкы малдын кишешкени угулат. Сү өрө туруп, Күнчыгыш жаар ширтеди. Эш-неме жок. Анда кайалардын алдыла барган кызам жолдордо тозулдар барын ол сезип, кайучылдар база ла кырылган деп сананып, Күнбадышта Чике-Таман жаар барган жолды айкады. Учуктанг озо эки, оморды ээчиде бир канча таң атту улус көрүнгилеп келди. «Чадак келип жат, алтайларды мал-ажыла катай олжолоп экелет» — деп кимиректенип, Сү лаптап көрөлө, аланг кайкады. «Жуучылдар ненин учун ас, олжологон жөөжөзи кайда, аттар не чучураган?» — деген сурактар токинатпай барды. Аттары тың жобогон, жууктап келген улуска Сү удурга басты.

Озо келген эки кижиден нөкөрлөри оодо согулганын, Чадактын өлгөнүн Сү билди. «Эмди ончозы менен камаанду, мен — башчы, мен — бий, ончозы менин, мынан тургуза ла барар, Эженге једери — менин амадуум» — деп шүүнип, Сү бойынын јуук болушчыларын кычырды.

Јуулган улус ончозы бүдүмјилү болгонын, Сү көрүп, куучынды ачыгында баштады:

— Бүгүнгү бистинг айалга нени көргүзет дезе, келген изибис бар, ойто јанар изибис јок! — ол бир эмеш ойгө нөкөрлөрүн эбиреде ајыктап отырала, куучынын онон ары көндүктирди. — Чуй өрө барарга јүткизеес, алтайлардын белетеген корым-таш көчкөлөргө, кайучыл нөкөрлөрис чилеп, бастырып кырыларыс. Анаар барыш јок, анда бисти өлүм сакуп јат — Сү тыныш алынып турган чылап, бир эмеш үнчүкпай барды. — Тегеринин түбиле учуп эмезе јердин алдыла өрүмдеп барар аргабыс јок. Биске төрөл јериске сок јаныс јол, сок јаныс арга бар. Је ол сүрөкей уур ла күч јол, чакпынду сууларды күрлеп кечерис, јаан тайгаларды оодып өдөрис. Андый јорыкты тургуза ла баштазрыс — деп айдала, болушчыларына чокым јакарулар берди.

Күр-кечү эдер јакылтаны бүдүрерге энирден ле ала түниле чача-мыкту иш башталган. Ылыкы малдын јал-куйругын кыркып, армакчылар кататкан, койлордын түгин кайчылап, кийистер бастырткан. Јер јарып, күн чыгары јууктап келерде, Кадыннын эн ле кызам деген јерин кечире канча-канча армакчылар тартып, ого кийисти јаба көктөдип турган өйдө анча-мынча ыраактагы кайыр кара таштарда эки катап куран багырды.

Күр эдип турган улусла кожо иштенип јаткан Шутур деп шаңкылуу кыс кураннын үнин угуп, ол куран эмес, Алтын-Тогус деп билип, кожондогон:

Куран элик кыйгызы
Кулагыма тогулды,
Кунуга берген јүрегим
Кудурып тәжиге согулды.

Корым јолды кату деп,
Кой түгинег јол јазайт,

Кадын сууны кечер деп,
Катамалду күр эдет.

Јайлугушты ажарга
Јалбак јолго иженди,
Сымылтыны сындаарга
Сыгын јүрбеең јол сесты.

Кожон токтой берерде, куран база бир оос огырып ийди. Шутур јанындагы Калташ деп келин јаар көрүп, туйка күлүмзиренди.

Келин иштенип отыра, јашкайакту көстөриле Шутурга карыкчалду көрүп, улу тынды.

Төрт күн мынан озо бу-олјодон кача берген Алтын-Тогус деп уулды Шутур эске алынды. Ол уул Урсул ичинен, тонжуган сөөктү кижии. «Менин амадуум — мынан качып барала, улус јууп, слерди олјодон јайымдаары» — деп, ол качар алдында айткан. Эмди ол Кадынды

јакалай турган кара кайаларда корым-көчкө жазап, олјочыларды кыра-
рын баштаган. Је качан өштү кайучыларын кырдыртала, барар јолын
өскөртип јадарда, кожон ажыра Алтын-Тогуска јетирү эткенине Шу-
турдын сыны јенгилип, санаазы эмеш јарый берди.

Кадынды јакалай тудуштала бүткен јылым кара таштардын алтыгы
учында бийик кара кайанын үстинде, билдирбес эдип жазаган таш ма-
накайда Алтын-Тогус карузындап отырды. Кадынды кечире күр эдип
тургандардын ортодо бөкчөйө отырала, нени де эдип отырган, жаңы
акар тонду, шагкылу кысты Алтын-Тогус таныды. Ол Шутур. Онын ко-
жонгынан өштү барар јолын өскөртип јатканын Алтын-Тогус билип,
олјочылардын жаңы јолын буудактаар эп-арганы шүүнди.

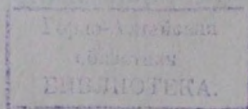
Манакайдан чыгып, корым-көчкөлдөрдүн јанындагы нөкөрлөрине
барар алдында Алтын-Тогус олјочыларды ла олјодогы улусты база ка-
тап ајыктады. Онын көзине озо ло баштап, Шутурдын шагкызындагы
јалтырашкан таналар көрүнди. Он күн мынан озо, качан өштүлер Кан-
Јабаган ичинен олјолоп экелген улустын ортозынан Алтын-Тогус эн ле
озо бу ла јалтырашкан таналарды көргөнин, онон ол шагкылу кысла,
танышканын эске алынды. Көк-чаңкыр торколо кыптаган бөрүктү, јап-
јаңы акар тонду, ак-сары чырайлу, кыпчак сөөктү, он тогус јашту, эки
атту бир ады Шутур, экинчи Саксарга деп (Шутур бай-ады), кысла,
Алтын-Тогус баштапкы ла күннен ала азыдан таныштый бой-бойын
тоожор, бой-бойына болушту ла иженчилү, нак ла јуук улус боло
берген. Андый јилбүлү, нак јүрүм јүк ле төрт күнге болгон. Олјо-
дон качар тушта өштүни кырары, олјодогы улусты јайымдаары јаны-
нан кыска черт айтканын сананып, Алтын-Тогус нөкөрлөри јаар басты.

Ол корым-көчкөнүн јанында отырган улузына келеле, өштү јолын
өскөртип, Јайлугуштап барарга шүүнгенин айдып, онын баратан жаңы
јолына тозуул эдери јанынан куучындады. Кече өштүнүн кайучылда-
рын кызам јолго туйуктап, ташла јыга соккылайла, олордын ок-саадак-
тарыла јепсенген јүк ле јети јуучылын тоолой көрүп, ак-буурыл башту
карган өбөгөнгө баштанып айтты:

— Слер, Санал, мында артыгар. Олјочылар келзе, чачамтыкпай,
таңмаларды, корым-көчкөлө быжулап кырыгар. Бүдүки баштаган ал-
тай баатырлар келзе, олорды уткып, өштүнүн барган јолын айдып
беригер.

— Слерлер өштүни истеп барарга ба? — деп, Санал сурады.

— Бис истеп эмес, өштүни озолоп эмезе тууразыла барып, эптү
кызам јерлерди тузаланып, табарулар эдерис — деп айдала, Алтын-
Тогус Санал өбөгөңлө эзендежип, нөкөрлөрүн баштап, аттары јаар
басты.

Удуру-түш киреде Алтын-Токус нөкөрлөриле кожо Кайынчыны өрө жорткылап баратты. Олор Санал өгөөннинг айдып берген кечүден Кадынды кечип чыгала, эмди ол ло карган өрөкөннинг темдектеп айткан жерле Жайлугуш жаар сындап ажарга ууландылар. Бийик кырлангнын үстине келеле, уулдар аттан түжүп, чаал агаштарлу төстөккө жойу чыгып, өзөкти айкадылар: күнге жалтырап агып жаткан Кадыннын сол жарадында кара кайаларда корым-көчкөлөрдүн жанында карган Санал окылу жерде отырганын нөкөрлөри таныды. Онон төмөн, анча-мынча ыраакта, Күр-кечү эдип жаткан олжочылар ла олжодогы улус көрүнди. «Энгиргери күр бүдөр эмитир. Жайлугуштын кызамдарына олордон озо једер керек» — деп, Алтын-Токус шүүнди. Тын јобогон аттарынын ээрлерин алып, токым соголо, ойто ло атандылар. Бийик сынды керий барып жаткан уулдарга удур соккон күски салкын јаан тайгалардын серүүн тыныжын экелип турды.

Нөкөрлөрин баштап бараткан ак чырайлу, коо сынду, чыйрак ла кату бүдүмдү Алтын-Токустын кийнинен јортуп бараткан Чодыр деп уул араай кимиректенди: «Эр деп неме Алтын-Токустын болор керек ине, кечеги божогон он эки олжочынын јетүзин ол јаныскан ташла төбөлөгөн, бежүзин Содон, Бака, Кабарчы, Санал ла Куча јоткондоордо, мен деп кижі дезе как куру. Карган Санал да бирүзин јыга согуп ийерде, је деген эрдин мергедеген таштардын бирүзи де көрмөстөргө тийбегени кандый ачынчылу — уят...»

Ат јерсү јадыкка бүдүрилеле тизеленип, бокрыларда, аттын бажынан ажа конгон Чодыр өрө туруп келди. Ат та, уул да алдырышпаганын көрүп, Алтын-Токус айтты:

— Мындык кату јолдо тискинди бош салбай, бек тудуп, атка јөмбөр керек ине.

Чодыр сакыбаган јанынан јыгылганын эпјоксынып, үн јогынан адына минип, нөкөрлөрин эчий јортты.

Алтын-Токус энгерде бийик сорооннын јиткезинде кичинек тегерик ак јерге келип токтоды. Айландыра чыт ла эткен кайындар, от одырып, курсак-тамак та белетеерге, аттарды да откорорго эптү јер, «Мында одуланып түнеерис» — деп, нөкөрлөрине айдып, Алтын-Токус аттан түшти. Аттарды армакчылаар ла аш-курсак белетеер јакылта береле, бойы сорооннын бажы јаар басты.

Јүс алтам кирези өксөп чыгала, содон ташка јапшыра отырып, өзөкти айкады. Озо ло баштап, Уле-Кемнин ичи көрүнди, өскө јерлерди кырлар бөктөп койгон. Эки кырдын ортозы дөөн түшкен кобынын оозында Кадыннын кичинек үзүгі жалтырап јатты. «Саналдын айтканыла болзо, олжочылар бу кобыны өрө чыгар» — деп, Алтын-Токус сананып, оны ширтеди. Бозом энгерде ол нөкөрлөрине келеле айтты:

— Өзөктө тымык, Кадынды эмди, байла, кечкилеп јаткан болор. Чайлап алала, амырап уйуктайлыктар, тагла атанарыс.

Одуда алты јиит ле чыйрак уулдар чайлап отырдылар, олардын ончозынын амадузы јагыс — олјодогы төрөл улусты јайымдаары. Бу агару керекти бүдүрер тартыжуда олоп ат-нерелү јуулажар күүн-тапту. Эңир-түндеги эзин-салкын кайыннын сары јалбрактарын талбандада учурып, оттын јанына бирден-экиден экелип түжүрөт. Айландыра ын-шын. Јагыс ла армакчыдагы аттардын өлөн отогоны ла кайындардын бүрлеринин араайынан шуулашканы угулат.

3

Алтай баатырлардын, Түүкейдин ле Бүдүкиннн от-калапту аткырлары ла Чадактын өлүми керегинде Шавырдын куучынын уккан кийнинде Сү черүүнн бажында жүрөтенин токтодып, олјолоткон улустын ортодо эмеze учында жүрөp боло берген. Јуучылдарды баштаарын ла табару болгон учуралда удурлажар керекти Сү Шавырга молјогоп, Шавыр — урянхай бий, эмди Сүнинг болушчызы. Бу экүлези көө-куйак кийимдү бийлер.

Олјочылар Кадрин ле Јайлугуштын ортозыла кезикте чөймөктөлип, кезикте тыгындалып баргылап јатты. Чыт ла эткен агашту ла јыгындарлу, кайа ла корым таштарлу өзөкти өрө өксөп чыккан сайын барар јол там ла чичкерип, учы- учында јылым кайаларга ла корым таштарга учурап, туйуктандылар.

— Өдөр арга јок, туйук — деп, Шавыр јылым кайаларга ла корым таштарга колын уулап, Сүге айтты.

— Кайра барбазыс, түжеп¹ јол эдер. Кайа-таш биске буудак бол-бос учурлу — деп, Сү јакарды.

Таш оодып, јол эдетен иш билгир устардын башкартузыла башталган. Јылым кайаны оодып, эгмит јерлерди ташла күреелей чедендеп јазаган түжеме бүдери јууктап келди. Сү ле Шавыр јазалган јолды өрө коштой базып баратты. Кенейте калактаган кыйгылар угулды. Кызам јерде борчоктоло турган јуучылдардын кезигине согоондор кадалгылап калганын бийлер көрүп, кайанын үстинен аткылап турганын билип, јуучылдарды сол јанындагы кайанын алдына јажынзын деп јакардылар.

Сүнинг јакарузы аайынча Шавыр одус киреzi јуучылды баштап, кайадагы алтайларды курчап кыраp амадулу барды. Сү дезе каруулчыктарла кожо олјодогы улуста артты. Шавыр јуучылдарын эки бөлип, кайаны эки јанынан курчай ичкерледи.

Алтын-Тогуc нөкөрлөриле кожо олјочыларды үстинен төмөн саадак ла аткылап, таштарла төбөлөп, эки чай кайнадым киреzi јуулашкан. Оштү јуучылдарын кырдырта-кырдырта там ла ичкерлеп келетти. Бака деп алтай уул јаан ташты көдүрип, олјочылар јаар таштаарда, өштүннн согооны ичине кадалды. Оны эзчиде Кабарчы ла Куча јыгылдылар.

¹ Түжеп-оодып

— Бис удурлажалык, слер — шынга¹ — деп, Содон ло Чодыр шыр-калу Алтын-Тогусты сурадылар.

Нөкөрлөринде жүк ле экиден согоондор арткан, је олјочылар көп. Мыны ајаруга алып, Алтын-Тогус озолодо көргөн берт јер јаар тескерле-ер деп шүүнип, јакарды:

— Мени ээчий түрген жүгүригер!

Алтын-Тогус бир канча јерге жүгүрип барала, токтоп, кайа көрди. Олјочылар истеп келеткен эмитир. Олорго удурлажа адыжып келеткен Чодыр жыгылды, онын арткан сок жагыс согоонын шыркалу Содон алып, олјочылардын бирүзин жыга адала, жүгүрип Алтын-Тогустын јанына келип жыгылды. Ол шыркалу Алтын-Тогусты жыгын жадыктарга барып жажынзын деп јакарган аайлу айдып, бычагын кынынан уштып, јерге жадып, айтты:

— База бирүзин антарала...

Алтын-Тогус нөкөри мынан ары барып болбозын билип, ол нени шүүнгенин сезип ийди. Олјочылар көрүнгилеп келерде, Алтын-Тогус узун өлөңдөрдүн ортозыла жыгынлар јаар ууланды — мен де база бир олјочыны божодоло... — деп кими ректенди. Ол бир јоон жадыктын тазылына чыгып, айкадаы: Содонды олјочылар чундап ийди. Кенейте ле Содон тура жүгүрип, ээчий-деечий эки өштүни жыга бычактады. Ол ок өйдө эки өштү Содонды эки јанынан жыдалаарда, онын колындагы бы-чагы јерге түже бергенин Алтын-Тогус көрүп ийди. Бир кезек олјочылар истеп келедерде, Алтын-Тогус качып барар аргазы јогын билип, жадык-тын алдына кирип, жажынды.

Кара казактардын² эрмектешкен үндери, кургак будактарды атта-ры сый баскан табыш там ла јууктап келди. Алтын-Тогус сок жагыс со-гоонду саадагын белетеп алды.

Олјочылар Алтын-Тогустын жажынган жадыкты курчап ийди. Көө-куйакту бий јортуп келеле, үлдүзин ушта тартып кыйгырды:

— Эр киж, борсык чылап, жадыктын алдына жажынбай, бут бажына тура өлөр учурлу! Бери чык!

— Алтайда ан јобош, канга ачап казак јобош! — деп, Алтын-Тогус айтты.

Уряхай бий Шавыр эки үзенизине тебинип, үлдүзин сан өрө бий-ик сунарда, көө тоны колыла кожо өрө көдүрилди, Алтын-Тогус бийдин киндиги дөөн адып ийди.

Шавыр калак-корон кыйгырып, аттан антарыла берди.

4

Кадрин ле Јайлугуштын ортозындагы жылым кайаларды оодып, ко-рым таштарды кулаштап этирткен түжеме јол бүдерде, ол јолло олјодо-гы улусты ла малды өткүрери башталды.

¹ Шынг — ол берт јер, јартап айтса, андый јерге жажынган кижини бачым таппас.

² Кара казактар деп ол өйдө манчжурларды айдатан.

Кызам жолло борчоктоло, тыгылыжа барып жаткандарды тууразынан көрүп турган Сү император Цяньлунын бийлерге айдып туратан жакарулу эрмегин эске алынды. «Шилемирлерди андый ок шилемирлердин колыла мокодугар, тоногор, олжологор, бакпаганын кезедигер, кырыгар!» Ол бир эмеш үн жок турала, кимиректенди:

— Тенгеринин уулы Цяньлун жолду айткан, бис, Эжен кааннын бийлери, анайда эдип, улу башчыбыстын жакарузын жүрүмде бүдүрип жадыбыс. Алтай шилемирлерди андый ок шилемирлер — халхастар ла уряныхайлардын күчтү колдорыла мокодып, бийлеп ле кезедип, бактырып ла кырып турус. — Ол бу ла күндерде алтай баатырларга өлтүрткен чала алтай, чала монгол Чадакты, бүгүн эртен тура табару эткен алтайларды кезедерге барган уряныхай бий Шавырды эске алынды. — Олор жалтанбас та, казыр да бийлер эди. Биске андыйлар керектү, бирүзи божогон, мынызын база антаргылап койды эмеш пе? — Сү эбиреде айкадады. Ле айландыра ын-шын. Ол бир эмеш ойго кыймык жок турала, олжодогы улустын кийнинен ары ичкери жортты.

Эки тайганын, Кадрин ле Жайлугуштын ортозындагы кызамды олжолоткондор чөркөлө өдүп, ак тепсенди керий чубашты. Жайлугуштын жалагында эки өзөктин белтирине келеле, Сү жорыкты токтодып, одулар жакару берди. Мында ол Шавырды сакуыр деп шүүнген.

Сү тепшидеги этти ле жаан жес айкактагы мүнди түгезе жип-ичип барадарда, каруулчык жетиру этти:

— Жуучылдар келет!

Жуучылдарды баштап экелген калка-монгол керектин аайын Сүге айдып, жартады. Кыдат бий калкага аяру этпей, Шавырдын соогин барып көрди. Онон ол ээрлү атка арта салып, жаба буулап койгон жарым тынду Алтын-Тогустын жанына келеле, үлдүзин ушта тартып жүреле, ойто кынына шаай сугуп, байагы калкага жакарды:

— Бу ойрот шилемирди туку ол тытка апарып, жаба таңала, чечке-леп, ийтке-кушка жем жаза.

Монгол олжочы кыдаттардын «чечкележин» көп катап көргөн дө болзо, бойы кижини анайда кинчектеп качан да өлтүрбеген. Ле жакаруны бүдүрбес арга жок.

Алтын-Тогусты одудан ырада апарып, тапту жоон кызыл тытка чарыптай жаба буулап ийдилер. Олжодогы улусты сүрдедип кезедерге база анаар апарып жергелей тургустылар.

— Эжен каанга ла онын улу черүзине удурлашкан кажы ла киж, бу шилемир чилеп, кыйнатырып өлөр — деп, Сү колын Алтын-Тогус жаар уулап, эрмегин онон ары улалтты — бу көп жуучылдар өлтүрген, ол тоодо ады жарлу бийди өлтүрген шилемир. Онын соокторин ийтер челдеер, эди-канын куш-курт жиир учурлу...

Олжолоткондор керектин аайын ондоп ийеле, чуркуражып, кыдат бийдин эрмегин үзүп ийдилер.

Каруулчыктар жыдаларын олјодогы улус јаар уулай тудуп, чур-чуманакты токтотты.

— Кородобогор, кара казакка кул болгончо, төрөл тууларыма сөөгим калзын!.. — деп, Алтын-Тогус олјодогы улуска баштанып кыйгырды. Олјочы бий Сү колун жаңыды. Онызы керекти баштазын деген темдек.

Эки олјочы озо баштап, Алтын-Тогустың кулактарын кылыштый бычактарыла кезе согуп, Шавырдың сөөгине салдылар. Ун јогынан турган уулдың эки жаагы ла төжи дөөн кан јайрады.

Олјодогы улуста ойто ло чур-чуманакту ый-сык, кородошту, калак-коронду сөстөр...

Кижини кыйнап өлтүреечилер ижин оноң ары көндүктирдилер. Алтын-Тогустың тытка кайра буулаган эки колун кезе чабарда, уулдың бажы кедес эделе, кыйын калагдай берди. Эзчиде ле эки будын, бажын кезе чаптылар, оноң ичин јара кезип ийдилер...

Олјодогы улустың онтулу-калагы ла ыйы-сыгы өткүре чичкечек өдүңи ун угулат. Ол Шутурдың ўни. Эзгинин ле төжинин алды дөөн уулай туткан ўлдү-жыдалардан јалтанбай, алтай кыс олјочыларла өлүжерге ичкери јүткийт, оморды каргайт. Шутурды ичкери, јартап айтса, өлүмге божотпой, эки келин эки јанынан колтыктай тудуп, кайра чиректейт. Олјочыларды талаганыла коштой, Шутур јаан туулар јаар баштанып кыйгырарда, оның кажы ла сөзинин јанылгазы туудан тууга улалып, ыраакка чөйилип угулып турды:

— Ой-о-ой-ой! Агаш-ташту Алтай! Ак-јарыкта бис, алтай албаты, кандый кинчек эткенис? Ненин учун бис олјоның базынчыгында, ненин учун јаантайын шырада, кыйында ла өлүмде? Ой! Алтай-кудай, биске мынайда кыйнатырып өлөр салымды не берген?

Айлу-күндү тегери! Ыргүлјиге сего мүргийин, кинчеги ажынган кара казактарды от-јалкыныңла өртөзөң, менин чаңкыр тегерим!..

Кыдат бийдин, Сүнинг јакарузыла олјочылар Шутурды сүүртеп, одунын јанындагы тыттар јаар апарды.

5

Шутур билинип келерде, јер жарып калтыр. Көк-чаңкыр ыш өткүре олјочылардың ла олјолоткондордың одуларында улус көрүнет. Анча-мынча ыраакта Калташ аякка нени де экелетти. Тыттың төзинде јык этире бектеп буулатканын билди. Кече эки чыйрак олјочы оны Алтын-Тогусты кыйнап чечкелеген јерле сүүредип апаратканын Шутур эске алынды, је оноң ары не болгонын билбеди.

— О-о-о, көбөркийим, сүт экелдим... — деп, Калташ аякты кыстың оозына јууктада тудуп, ичирди.

Суузап калган Шутур, эки-үч уурт ичип ийеле, амтанынан беенин сүдин билди. Ол Калташтың тижип калган көстөрине көрүп, «коркышту ыйлаган эмтир» — деп сананды. Ыүрезинин баштапкы өбөгони эки

жыл мынан озо тонокчыл олјочыларга удурлашкан согушта ѳлгѳнин, экинчи ѳбѳгѳни бу ла кўндердеги тартыжуда божогонын эске алынды. Ыскўс артып, эмди олјонын айдузында кунук ла карыкчалду бўдўмдў ўўрезине Шутур жылу эрмек айдар кўўни келди. Је јарамыкту сѳ бажына эбелбеди...

— Мен тўниле сениле кожо мында болгом. Јер јарып келедерде, барып, бее саадым — деп, Калташ эрмектенди — Кўн чыкканча таңууда отырар кезедў берилген эмтир. Удабас кўн чыгар, экем, база ла эмеш чыдаш, кѳѳркийим...

Монгол олјочы келеле, Шутурды јайымдайла, Калташ јазр баштанып, одуга апар деп јакарды. Кўннинг кѳзи кырлар бажын алтын-сары ѳнлѳ будып ийди. Уўре-јелелер одуга кунук бўдўмдў келдилер.

Олјочы калкала нени де имдежип, каткырыжып турган, эби-куды табылбас, ачка-јутка алдыртпас Тордомой деп тўл келин Шутур јазр баштанып айтты:

— «Тискини узун колго оролор, тил јўгўрўк башка једер» — деген укаа сѳс тегин айдылган эмес ине, Саксарга, сен тил-оозынгды эмеш тудунзанг...

Чала алдамыш келиннинг јакылталу эрмеги божоголокто, Шутур айтты:

— Кижѳ јиичѳ олјочылар алдына качан да јылмаарзып јўрбезим. Адар огым јок то болзо, айткан сѳстѳрим јўректерин ѳртѳѳр, эрдий кўчим јок то болзо, эрмегим ологро корон болор...

«Калак, тал-табыш боло бербезин» — деп, Калташ сананып, Шутурды бойынын улузы отырған јер јазр апарды.

— Аттарды эртегер! — деген кыйгылар угулды.

Олјодогы улустын чырайлары кунук, ологр бой-бойы да ѳртодо каа-јаа ла, јўк ле шымыраныжып куучындажып, олјочылардын јакарганыла јол-јорыкка белетенип, аяк-казанын, бор-боткозын јуунаткылап турды. Андый тымыкты кенерте секирткиштў кожон бузуп ийди. Тордомой кожондоп, армакчыдагы ады јазр базып баратты:

Тогус боро јѳботкон
Меестинг ады Тогыктой,
Тогус бойдонг мокоткон
Менинг адым Тордомой.

Тордомойдын андый кылыгына кыйырантып, кезик улус оны шо-одып, «кокимай», «кѳк-тенек», «алдамыш» дежерде, Кабайчы деп эмеген ологро јѳпсинбей эрмектенди:

— Сўрдеп, карыгып ѳлгѳнчѳ, кожондоп ѳлзѳ, торт. Оны не јамандайдаар. Олјонын кату ла кызаланду тўбегиндеги кажы а кижѳ ѳштўге удурлаштыра бойынын эп-аргазын тузаланар учурлв. Кѳрзѳѳр дѳ, Алтын-Тогус баштаган уулдар ок-саадакту јуулажарда, бистинг

Шутур олјочыларды от-јалбышту сѳстѳрлѳ ѳртѳй айтты, а Тордомой бойынын эпчилиле. Кѳрдѳѳр бѳ, кече ол олјочы шилемирлерле јар-јаак кокыр-каткы эдип туруп, эки кой экелип, бисти азырады. Ончо-быс карыгып ла сѳрдеп отырзаас, не болотоныс? Кайда да, кандый да учуралда јамандашпай, нак јѳрзе јакшы.

Јол-јорыкка атанар алдында Сѳ алтайларга ѳлтѳрткен јаан бийге, Чадакка, учурлап таштан эттирткен кѳжѳѳни¹ келип кѳрѳп, оны јакшы эткени учун устарды мактады. Онон ол таш кѳжѳѳнинг јанына туруп, јорыкты кѳндѳктирер јакару берди.

Олјочылар олјодогы улусты ла мал-ашты айдап, одудан атан-дылар. Кече Алтын-Тогусты кыйнап ѳлтѳрген јерде бѳгѳн кускундар, тарбалјылар, каргаа-сагыскандар јуулганын кѳрѳп, «Шилемирлерди шилемирлердин колыла кыйнатырып, кезедигер» — деп, император Цяньлун-Тенгеринин уулы ѳредип туратанын база катап эске алынды. Онын сананыжын кандый да јайналганду ачу кожон ѳзѳп ийди:

Комыдалду кожонгым
Кобы-јикке угулзын,
Кокый кыдат черѳзи
Корым-ташка кырылзын.

Кају јердин ѳлѳгин
Кара малым отозын,
Кара кыдат черѳзин
Кара кускун чокызын.

Јайналганду кожонгым
Јайлугушка угулгай,
Јаман кыдат черѳзи
Јар бажына кырылгай.

Сары кобы ѳлѳгин
Сары малым отозын,
Сагыжы јаман черѳин
Сары кускун чокызын.

Урянхай тилмешчи Сѳнинг некелтезиле Шутурдын кожонгын ман-чжурлап тилмештеди. Бий тиштерин кыјырада чайнанып, каргышчы кысты тургуза ла эки колын кайра кѳлип, оозын јабатангын деген јакару берди. Кижин кыйнап ѳлтѳртетен эки калканы бойына кычырып, ологор айтты:

— Бѳгѳнги ѳделејтен јерде тежериге јаан сый эдерис. Белетенип алаар! — Ол кѳлѳлѳ Шутур јаар кѳстѳрининг булуныла кѳрди.

Эки калка бу шанкылу кысты коркышту ѳлѳм сакуп јатканын ондоды. Олор кыдат бийге јакару бѳдер деген темдек эдип, баштарын бѳкѳйтѳлѳ, ары болуп бастылар.

6

Тѳѳкејдин сѳѳгин јууп койоло, Бѳдѳки (Тѳѳдѳкѳ), Тузагаш ла Карчага деп алтай баатырлар јаан эмес черѳлѳ Чике-Таманды ажып, Јаламанга келдилер. Ологорго карган ѳбѳгѳн туштап, эзендешти.

— Ады-јолыгар кем, сѳѳгѳѳр не? — деп, Бѳдѳки сурады.

— Сѳѳгим кыпчак, адым Санал — деп ѳбѳгѳн јартайла, ол Алтын-Токус ла олјочылар керегинде куучындады.

¹ Кѳжѳѳ — керес таш.

Саналдын куучынынан Алтын-Тогус үч күн мынан озо атанганын, олжочылар башкүн Кадын олжоынан атанып барганын Бүдүки билди.

Өштү ырагалакта једижип, олјодогы улусты јайымдаары — алтай баатырлардын тос амадузы. Онын учун үделебестен атандылар.

Алтай баатырлар Кадрин ле Јайлугуштын ортозында јылым кайаларды оодып јазган јолло кызамды өдүп, ак јалбанга чыктылар. Анда Бүдүки кажызы ла јангыс аттын јолы деп айдатан он эки такпыр керилге јолдорго ајару этти. Ол олжочылардын ла олјолоткондордын барган јолдоры. Керилге јолдын јерге бадай базылган теренгинен көргөндө, ол јолдордын кажызыла ла ас ла болзо төртөн-бежен тын мал барганы билдирди. Керилге јолдордо аттын, тоонин, уйдын ла койдын истери јап-јарт көрүнип јатты. Алтайлар јалбан јерди өдүп чыгала, эки өзөктің белтирине, олжочылардын одуланган јерине келди.

Таштан эткен көжөөгө ајару этпей, Бүдүки улузын баштап, анча-мынча ыраакта куштар чундап койгон јер јаар јортты. Мэнчжурлар ла монголдор јууда өлтүрткен бийлерин кереестеп, таштан кижинин сүрин эдетенин алтай баатырлар билер.

— Байла, Чадакка учурлалган болбайсын — деп, Тузагаш таш көжөө керегинде коштой јотуп бараткан Карчагага айтты.

Бүдүки адын токтодып, колыла јангып, улузын күреелей турзын деп јакарды. Јерге кадаган казыкка кижинин бажын саптап койгон туру.

— Көрзөөр дө, нөкөрлөр, кижі күүни јок бу шилемирлердин казыр кылыгын!

— Бу көрмөстөр Алтын-Тогусты коркышту кыйнап өлтүрген туру не! — деп, Санал өбөгөн айдала, калактап, кородоп ыйлай берди.

— Көрүп тураар ба? Кижини тирүге озо баштап, көстөрч ойгон, кулактарын ла тумчугын кескендер. Онон соок-тайагын омырып, чечкелеп чапкандар. Нөкристи кыйнап өлтүрген олжочылардан очисти алалы, карындаштар! — деп, Бүдүки айтты.

Онон Алтын-Тогустын соогин јууп койоло, олор ойто ло јол-јорыкка көндүкти.

Чыгышту јер өрө аттарды бастырып, түжүш тоон јеле бастырып, олор ичкери менгеди. «Олжочылардын эки чай кайнадымга өткөн јолын бис бир кайнадым ойгө өтсөбис, олжочыларга бүгүн түнде эме-зе таң алдында једижерис» — деп, Бүдүки сананып, терлеп калган адын ичкери там ла туйбаладып баратты. Күн тал-түштен кыйып калган, јаан тайгалу јерлерде кезикте кенете ургун јангыр эме-зе јотконду салкын болуп, јол-јорыкты буудактап ијетенин Бүдүки эске алынып, јортуп барада, туулардын баштарын ла тенгерини ајыктады. Је тын ла чочыдулу неме сеспеди. Ол бойынын чыйрак ак-

боро адын желе-бастырып, кап-тууразынан түшкен кобынын оозы жаар ууланды.

«Бу кара суулу жерге акабыс токтоп, үделеерге шүүниптир» — деп, Тузагаш сананып, ичкери көрди. Ол тайылгада мал эмес, кижиге турганын көрөлө, камчызынын сабын тайылга жаар уулап: «Бу натазы!» — деп коштой жортып бараткан Карчагадан сурады. Ол ок ойдо Бүдүки токтоп, жаңжыкканы айынча, он колын жардына теңдей чөйө көдүрүп, жаңыды. Онызы жуучылдарга жергелей турар жер көргүскени. Жуучылдар тайылганын жанына жортуп келеле, жергелей турдылар. Айландыра ың-шын, жаңгыс ла анда-мында кускундардын үни угулат. Санал өбөгөн Бүдүкиге жуук жортуп келеле, «Бу кыстың ады Шутур. Ол Алтын-Тогуस्ता сөстү эди...» же карган өрөкөн эрмегин учына жетире айдып болбогон до болзо, Бүдүки оны жакшы оңододы. Ол озо баштап, Тузагаштын ла Карчаганын, онон өскө жуучылдардын чырайларын туйка айкап, олардын ачурканын билди. Жууганда турган Тузагаш баатырдын чыткыдындагы тамырлары кырлайыжып келгени көрүндү. Узун шерге агаштын жоон учун жерге чала кыйа көмө кадайла, күнчыгыш жаар баканалап көдүргөн бажында шаңкылу кыс... Онын таналарла чүмдөп өргөн, кызыл-күрөң торко чачактуу шаңкызы калганда, эзин-салкынга араай жайканып турды.

Бүдүки үлдүзүн ушта тартарда, ак-боро ады ичкери чурарга тымырчылап чыкты. Ээзи адын тогынадала, Шутурдын сөөгине баштанып: «Бу өштүнүн база бир казыр кылыгы! Жуучыл чөкөрлөр! Өштү мындай кыйнаштуу өлтүрүшлө бисти, бистин албатыны мокодор, кездер, сүрдөдөр, колго түжүрө амадулу. Же алтай улус олжочылардын алдына качан да чөгөдөп жалынбаган, жалынбас та! Төрөл Алтайысты, албатыбыстын жайым жүрүмин корыыр агару керек ада-өбөкөлөрүсти канду тонокчыларга удурлашкан катан жуу-согуштарга канча-канча катап көдүргөн Ол ло агару керектин кычырузыла бисте олжочу өштүни жоткондоп, жер-алтайыстан сүрерин баштадыс. — Бүдүки бир эмеш унчукпай турала, куучынын онон ары көндүктирди. — Эне-Алтайы ла албатызы учун ат-нерелү жуулажып, жер жастанып жыгылган уулдардын ла кыстардын ады-чуузы албатыда качан да ундылбас! Олордун ат-нерези, ады-жолу үйеден үйеге улалар, үргүлжиге тирүү жүрөт! Жуучыл нөкөрлөр! Алтайысты тепсеген, албатысты базынган шилемирлерди жери-журтына жеттирбей кыпар, олжодогу улусты жайымдаар агару керекти бүдүрерис деп, бис байа Алтын-Тогусты калганчы жолго үдежип тура чертенгенис. Эмди андый ок чертти онын нөкөри, база кыйнатырып өлтүрткен Шутурга береликтер!» — Ол үлдүзүн сан-өрө көдүрөрдө, нөкөрлөри база анайда этилер.

Ака баатыр Бүдүки кыстын сөөгүн тайылгадан түжүрүп, жерге жууганча бир чай кайнадымга аттарды откорып, үделеер жакару берди.

Сў олјодогы улусты ла малды Јайлугуштын бажына чыгарып алганына сўўнип, сыны жегилип, санаазы јайымжый берди «Эмди алтай шилемирлер меге једижип болбос, мен мында тўнеп алала, эртен тагла санг тўмўн јўре берерим. — Ол Јайлугуш бажындагы ак тепсенге тўнеерге одуланып јаткан улусты, јайылып отоп јўрген малды кўрўп, «удабас јери-јуртыма једип, иштедер кулдарлу да, малданар малду да бай боло берерим» — деп сананып, кўлўмзиренди. — Улу каанынын адазына, тенериге, алтай кысты сыйлап тайганымнын шылтузында мен бу јаан тайганын бажына жеңил чыгып келдим, эмди королто ло чыгым јогынан јери-јуртыма једерим. Анда алган эжим, балдарым, тўрўндўрим ле јерлештерим сўўнип уткыгылаар, јуучыл тоомјым бийиктеер — деп, Сў јаныскан араай кими ректенди. Казанчызы тепшиге толтыра койдын эдин, јаан айкакка мўн экелди. Бўрўнкўй энирде ажанып отыра, олјодогы улустын одузы јаар кўрди. Анда ол-сол тўжўп калган, кунук улус барындажат. Керек дезе ачкајутка алдырышпас, омок-јимек Тордомойдын да ўни угулбайт. «Бот, слерлерди анайып кезедер керек. Эјенге јеткен кийнинде јалы јок јалчылар, ўни јок кулдар болороор» — деп, кўксинде шымыранды.

Кенете тенерини тес кара булуттар бўктўп ийди. Јагмыр келгелекте ажанып аларга, Сў сананышты токтодып, јагмыс ажанышка ўс-тўкти.

Кара булуттар койылган сайын соок салкын келип турды. Бир јеерен айгыр ўўрлў малды кўдўп, ойто санг тўмўн ууланарда, олјочы малчылар кыйгы-кышкыла токтодып, айдап экелдилер. Уйлар, койлор, нени де сезип турган чылап, чур-чуманак тўжўп, оду јаар бастыгыжып келди. Тўўлўр санг башка ўнденип, чочынып турдылар. Удабады, тенериде шуулаган коркышту табыш угулды. Озо баштап, анда-мында јаан-јаан тамчылу јагмыр, эзчиде ле мўндўр...

Сўге калак-коронду кыйгы-кышкы угулды. Улус кирер јер таппай, токым-кејим бўркенип, анда-мында јыгылгылайт. Беш-алты ла алтам јанында казанчызынын јыгылганын Сў кўрўлў, јуугында карыгып турган тўўнинг алдына јабылактанды, эзчиде ле тўў јыгылды. Сў онын ичин јара кезип, кардын кодоро тартып, тўўнинг кўксине кире конды. Мўндўрге соктырткан сол будынын јодозы ла будынын шагайы тын јок немедиј боло берди...

Мўндўр токогон кийнинде Сў тўўнинг кўксинен чыгып келди. Айландыра ай-карануј тўн. Буттарынын шырказы бастырбай оорыырда, ол тайактанар агаш бедреп, јерди кармадап сыймады. Онын колына јудрукча соок тош мўндўрлер тудулат. Јуугында кем-кем бар болор бо деп, ол тўрт-беш оос кышкырды. Је онын кыйгызына каруу угулбады. Оорып турган буттарын колыла тудуп кўрди. Ыдўги

шагайы тужынан жарылып калтыр, јодозында кан. Ол ўлдўзин тайак-танып, базарга ченешти, карык алынып болбоды. База катап ўч-тўрт катап кышкырды, эш-неме угулбады. Арга јокто, мўндўрлерди тўура эжиپ ийеле, ўлгўн тўўгў јўлўнў отырып, коркышту кородоп, ыйлады.

Сў уйкудан ойгонып келерде, јер жарып келеткен эмтир, эбиреде турган јаш ағашта бўр де, будак та јок, ончозы јулдалып калтыр, Ўлдўзине тайанып, ўрў турды. Армакчыдагы ады јыгылып калган јатты. Јуучылдардын ла олјолоткондордын одуларында улус бар-чактала јыгылганы, онон ары койлор, уйлар, јылкы мал ончозы кырылганы кўрўнди¹. Эбиреде табыш јок, јангыс ла кускундардын каа-јаа ўн-алышканы угулат. Кускундардын ўнинен улам Шутурдын каргыжы санаазына кире конордо, Сў кулактарын јаба тудунып, сананыжын ўскўртўргў чырмайды. Ол ўлдўзине јўмўнип, јуучылдарынын одузы јаар аксагдап басты. Ўлгўн улузын тоолойло, тирў артканы јок, ончозы кырылганын билди.

Олјолоткондордын одузында јаш баланын чынгырып ыйлаганы угулды. Бу ла тушта ағаш аразынан ак-боро атту алтай баатырга баштаткан улус кўрўнип келди. Олордын бирўзи аттан тўжўп, болчок казаннын алдынан кичинек баланы алып, бир јуучылга берет. Ол бала олјодогы беженге јуук улустан арткан сок јангыс кижиде Сў шўўнди. Кийин јанынан аттын тибирти угуларда, кайа кўрди. Алтайлар једип келгенин кўрўлў, Сў ўлдўзинин сабынан эки колдоп тудуп, мизиле тўжинин алды дўбўн каданып ийди...

¹ Јайлугуш бажында тош-мўндўрге соқтыртып, улус кырылган јерди албаты «Сў-ўктў тайга» деп адаган.

ПОЭЗИЯ

Байрам Суркашев

КИЛИНГ КАРА КӨСТӨРДИНГ ИЛБИЗИ

(Ўўр ўлгерлер)

* * *

Кижининг јўрегин сўўш толтырза,
Јўрўм кандый јилбўлў, ару.
Сўўген кижининг јанына отырзанг,
Кебери, ўни кару-кару.

Эренгис санаалар ундылып калар,
Эрке карузыш олјолоп алар.
Кижининг базыды, санаазы јенгилер,
Јалагда ого чечектер энгилер.

Тенгери, телекей јаркынду деп билдирер,
Ырызын кижии јажырбай сўгўнер.
Атка минзе кожондоп јелдирер,
Сўўген јўрек согулып тўгенер.

* * *

Јаш тужымда јараш кыстарды
Јўрегим тынғыскып сўўп туратам.
Эмди јўрегим катап сыстады,
Эзендешкен кыска нени айдатам?

Балкашка бадалган изине карузып,
Јолдын јанында унчукпай турадым.
Ол кыстын јаражын, арузын,
Кеен кеберин кезикте јурайдым.

* * *

Кайкамчылу неме — карып отыра,
Канайып катап сўўдим эмеш.

Ол кыс меге жолыкса удур
Күлүмзиренип өдөр жалакай, жерлеш.

Сүрлү кеберин кееркемжи толтырат,
Көстөринде керсү чоктор жалтырайт.
Килин кара көстөринде илби,
Унин уксам, куулгазын икили.

Жүрегимде сүүштин кылдарына табарып,
Улай ла удур туштазан кайдарын.
Жалакай, жажу сөстөрдү табарым,
Жакшы ла жүр деп жажытту айдарым.

* * *

Ак чырайыңды көрүп тургамда,
Акту бойымның жүрегим курулат.
Айса, мен жиидиркеп тургам ба?
Айса, жиит өйлөрим бурылат?

Сүүшке ончо үйелер баккан деп,
Тегин эмес айдышкан эмитир.
Мени сенин кийининген баскан деп,
Керсү үүренге кезикте жетир.

Канайдар база, калганчы сүүжымди
Качан да сен ундыбас болорың.
Сен керегинде түженген түжымди
Куучындап берейин, кунукпай жүрерин.

* * *

Жаагында жажытту күлүмжи барын
Жалакай көрүп сеспеген дебе.
Жүрүмде сеге туштадым карын,
Жүрегин сыстап санааркаба, жибе.

Сүүдим деп сеге айтпаган да болзом,
Сүр-кеберингди кереестеп көргөм.
Жаркынду кыбында жагыскан конзонг,
Жажытту санаа болуп киргем.

Билерим, сенин күүнүң ару,
Күлүмжүң меге карудан-кару.
Мен жиит эмес онызын канайдар,
Оның ачузын кемге айдар.

* * *

Ыраакта жүрзег, ырызын ычкынба,
Орой туштадым деп ичинде ачынба.
Керсү күүнингди кереестеп жүрген
Кижиге бар деп сананып үрен.

Ондый санаа жаманду эмес,
Ол кижиге омок, жүрегине эс.
Жүрүмис коштой өтпөс тō болзо,
Жүрегиге согулган, онызын ондозон.

Өскө кижиге сала берзег,
Кеендик кеберин жүрегимде арчылбас.
Качан бирде жолыгарга келзем,
Эңирде сенин эжигин ачылбас.

* * *

Жеңил буттарын жерге тийбей,
Эзендежип менин жанымла өтпө.
Карузыжыс бистин, канайдар — темей,
Жүрүмис өскө, өскө, өскө.

Салымыс башка, санаабыс жаңыс,
Санааркап жүрзеге, кемге туза?
Сенин алдыга эңиледим жабыс,
Өскө сүүшке туштабазым база.

Жүрүмдин ачузын жүрегиске тийдирбей,
Жүре берелик ыраакка, ыраакка.
Жаңытту сүүжиге кемге де билдиртпей,
Жакшылажып жүрерис пе жажын-чакка?

* * *

Ак арчуулла кара чачынды
Араай чебер тартынып алтырын.
Меге туштайла, кара бажынды
Томон түжүрүп, кунугуп калтырын.

Неге кунуктын, кайран көөркийек?
Жүрегине жүрүмдин салтары жетти бе?
Устинде будакта сыйкылдайт көктыйек,
Каран санаанды ол сести бе?

Карузыш толгон тала јаар
Канатту куштый уча берелик.
Бөктөп салзын бисти ынаар,
Ондо экү эшсинип жүрелик.

* * *

Ай араайын чыгып келзе,
Алтайга күмүш чогы төгүлзе,
Сеге туштаарга баспайтан эмтирим,
Айдында үнингди укпайтан эмтирим.

Карангуй кобынын ичинде жадып,
Кезикте сеге туштап турадым.
Каткылу көстөрүм күүнимди жарыдып,
Качашкан чылап менен ырайдым.

Канчын омок жиит болзом,
Кунугып кийингнен баспас эдим.
Эмди менин кеберим бозом,
Сени сананып бичинедим кидим.

* * *

Кеберинди сүре ле эске алып,
Кетежип кийингнен жүгүргедийим.
Ал санаамды сеге салып,
Айдын түндө үшкүргедийим.

Жиит тужым ырап та калза,
Жилбиркек жүрегим өчпөгөн эди.
Колтыктажып кожо базаак па айса,
Улустар коптошсо, керек беги.

Сени көргөмдө ненин де учун
Селт эдедим жүрегим ачып.
Айткан сөстөрүм менин—чын,
Жүрейн жолыга чечектер чачып.

* * *

Жүрегимде менин сүүштин жулугу,
Акту бойымда салымнын сулугу.
Андый да болзо, сүүшле тынадым,
Агару, ару күүнге тартынадым.

Кару кыстың күлүмјизин көрүп,
Јүрегимде сүүш катап өрийт.
Кереес кеберин ундыбас турум,
Көстөрүн көргөмдө, өңзирейт буурым.

Жажытту күлүмјин жаркындый меге,
Жажый бередим карузып сеге.
Кара көстөрүнүнн отторы сүркурайт,
Калганчы жылдыстый күйүп тыркырайт.

* * *

Айлар, жылдар өдүп барар,
Айылду-јуртту болуп каларың.
Менин сүүжимди, айткан сөзимди,
Меке деп эжинге айда саларың.

Јүрегиме кару сенин кеберин
Јүрүмде качан да карыкчал билбезин.
Качан бирде айылдап кирерим,
Өбөгөнүн мени карузыган дебезин.

Менин сүүжим ару болгон деп,
Айдып берзег, артык болор.
Эмди ончозы арчылып јоголгон деп
Айтсан да, јүрегин тыгыскып согулар.

ЈҮРЕКТЕ АРТКАН УН

А. Ередеев

I

Јурттын учында каазазы чырышту
Јебрен, јоон теректин тазинде,
Ак сагалду, буурыл башту
Апшыйак узанат јайгы эгирде.

Бычагынын курчын, батаазын, онын,
Бойы ла агашты јонуп тургандый!
Айрууш-тырмууштын кажы ла сабын
Алаканыла сыймайт: килеги шилдий.

Содоной өрөкөн сүрекей ус,
Совхозко жаантайын ол болушту.
Жаңыс ла жолой өткөн улус
Жаантайын көргүлөйт ого кайкалду.

Узанар жери улай ла мында,
Унчукпай узак ол сананар.
Кулагы укпас та болзо, тымыкта
Кунукчылду нени де тыгдап турар.

Келиндер иштеп жанар тужын
Карганак сакып, одыракка көрөт.
Онын жүрегинде арткан бир үн
Ойто ло араайын угулып келет.

Жер-тегери шык ла тунуп калган,
Же калганчы эрке жанар тирү.
Көксинде жаркындый ол чагылган —
Качан да ундылбас, карудан кару!

Кыгырап, кыйкалап күн кырга
Кайкалап түшти бир сөөмчө.
Теректин бүри кызыл жаркынга
Тиркиреп, көңжий берди чүрчө.

Угулып келет ол ло үн!
Уткыырга Содоной өрө турды.
Жонуп койгон кайын агажын
Жөлөп салала, бөркин уштыды.

Карганнын көстөри кандый карыкчалду,
Колдоры тыркырайт, жарды селендейт.
Өткөн өйлөр торт ло өңдү
Өчпөс түштий эбелип келгилейт.

II

1941 жылдын көпөгөш жайы.
Содонойдын канчын жаш тужы.
Колхозто ады-жолы жарлу жылкычы,
Кожончы, топшуурчы, жайалталу комусчы.

Бир катап малын башкарып ийеле,
Балтырганнын төзинде амырап жаткан.

Күүк десе куулгазынду ўниле
Кўн алдында ыраак талалар тоологон.

Кўн-санаа жымжак ўргўле биригип,
Кўнеерик Алтайла жайыла бергендий.
Эмесе тенгери жабызап, туулар бийиктеп,
Эр бойына ийде кожуп тургандый.

Жаш агаш,
Жаш туш! —
Эдип ле жат күүк деп куш.

Же кенетийин сындарда — тизирт, тизирт,
Жер манга жайканат ошкош.
Көгүс-жүрекке томылат тибирт,
Коркышту кандый-мындый бачымдаш?

Шак мынайып, баатыр мантадар,
Шак мынайып, аргымак учар.
Содоной чочып, турала көрзө,
Согоондый жетти нөкөри Бөксө.

Ол кыйгырды адынан тўшпей:
— Өзөккө тўш капшай!
От-калапту жуу-чак,
Оройтыба, калак!

Уулдар сени сакып жат,
Удабас ла атанып жат!
Малга жагыскан артарым,
Санааркаба, чыдажарым.

Содонойдын соой тўшти эт-каны,
Сооро тудунып, адына минет.
Сары-кердин сыр мангы
Сыннын жолыла чөйиле берт.

III

Содоной журтка једип келзе,
Сакып јаткан эмтир уулдар.
Айлына јүгүрип барар болзо,
Айана јогыла эм канайдар!?

Айылду болгонынан бери — бир ле ай,
Канайып атанар эжине јолыкпай!

Ўгүрүп барды журттыг учына:
Җанып келеткен болбозын айлына.

Кеңг күнде бүгүн келиндер
Кайдаг эрте жанатан эди.
Көнайдар! Нени эдер!!
«Капшай!» — деген үн угулды.

Бу ла турган теректиг тозине,
Бууры түгенип Содоной турган.
Карыкчал билбес кара көзине
Кандый да ачу җаш айланган.

Кенетийин кайда да ыраакта
Келиндердиг кочконгы алыс чойилди.
Тыгдал турза, олоордыг ортодо
Танылу, кару үн угулды:

«Ат ичпеген суу ичил,
Кайда ичил суузайт не!
Адазы көрбөгөн җер көрүп,
Кайда көрүп кайкайт не!»

Эрҗине көчпеген суу көчил,
Эмди кайда жүрет не!
Энези барбаган җер көрүп,
Кайда көрүп кайкайт не!»

Куулгазынду җаңгарды уул тыгдал,
Кунукчыл турган баш эгил.
— Кайттыг, Содоной, капшай!» — деп,
Кыйгы чыкты жүрек серпил.

IV

Узүги јок јуулу јылдар...
Үч толыкту, кару писмолор...
Учында Берлинде өткөн тартышта
Содоной кулагы уклас арты.
Айлына ол җанып көлзе,
Айна јада калган дешти.
Ачу-коронды јуучыл дезо
Арҗынаг ишле базыл келди.
Оног ло бери теректиг този —

Отырып узанар керекс жери.
Келиндөрлө кожо онын ырызы
Ойто ло кожондоп бүгүн келедери.
Түлөй де болзо, тыгдап турды
Дүректө арткан ол үндү:
«Сенде-күүнүм салала,
Сакыган эдим мен сен.
Кару үнүм үтүргө,
Карыккан эдим мен сегек...

О Ч Е Р К Т Е Р

У. Садыков

СОВХОЗ ЈУРТТЫҢ ИСТОРИЯЗЫНАҢ

Јаскары јай. Агаштардын бүрлери јайылала, көк өлөң өзүп, көөр-чөк-чеген көндүгип калган ой. Кубергинин оозындагы күнет јалан. Аланчык айылдын јанында үч үйелү чакыда ээрлү аттар. Бого бу күн Куберги, Азалу, Алтыгы Шыргайты өзөктөрдө јуртаган улус јуулган. Јуулган керек — колхоз төзөөри.

Јуунды башкарып турган кижии Кубергиде јуртап јаткан ирkit сө-өктү Таркрашев Тату.

— Келетен улус ончозы јуулган эмес пе, јуунды баштазабыс кай-дар? — деп, Тату одын јаргышта отырган улусты ончолоп көрөлө, јым-жак үйиле айтты.

— Јуулган, јуулган — деп, онон-мынан үндер угулды.

Тату ончо улуска көрүнгедий илее јерге туруп, түлкү бычкак бөрү-гин кой терези јап-јаңы акар тонынын койнына кыстай сугуп, үнин јөткүрип кенгиделе, айтты:

— Эмди кайда ла ТОЖ-тор, ТОЗ-тор јоголып, олардын ордына колхозтор төзөлип јат. Кече Барагаш-Оозында «Партизан» ла «Кали-нин» деп эки колхоз төзөлгөн. Эмди бистин бу Шыргайты ичинде колхоз төзөөр шүүлте бар. Оны кандый деп шүүп туругар?

— Ол колхоз деп неменин ТОЖ ло ТОЗ-тон кандый башказы бар? — деп, үн угулды.

— ТОЖ мал өскүрери јанынан, ТОЗ јер ижи јанынан өмөлөжө-төн биригү болзо, колхоз ончо иш јанынан өмөлөжөтөн өмөлик болуп јат. Колхозко кожүлзабыс, ончобыс мал-ажысты бириктиреле, жаңыс јерге јадып, ончо ишти өмөлөжип эдерис. Иштеп алган кирелтебисти эткен ижис аайынча үлежип аларыс.

Таркрашев Тату Кубергидеги ТОЖ-тын башкараачызы болуп, ай-мактагы јуундарга барып туратан, оның учун оны немени билер кижии дежип, куучынын ајарулу угуп турдылар.

— Мал-ажысты бириктирерис деерерде, бойыста тагынан саап ичер уй, минип јүрер ат болор бо? — деп, Ак-Кем өзөктөн келген Јашпай өбөгөн сурады.

— Болор, болор. Бойыста канча кирези мал тудатанысты јөптө-
жип аларыс, артыкту немени колхозко берерис. Ол түнгей ле бойы-
стын малыс деп чотолор.

— Биригип, јаныс јерге јурттаарыс деп айдарарда, кажыга јуу-
лып јадарыс? — деп, Боделуков Килемей сурады.

— Ол керегинде ажындыра эрмек болгон. Бистин шүүптебисле
болзо, эки Шыргайтынын ортозына Чанкырдын эдегине јурт төзөөр.

— Ол чыт эткен кара агаштын ортозында канай јадатаныс? — деп,
Күберги ле Кубаштын телкем актарында јаткандар үн алыштылар.

— Јурт төзөгөн кийинде эң учурлу неме суу. Куберги күнет,
ыжык јер. Је суузы кичинек, Шыргайтынын суузы да јаан, јакшы.
Тонмок то суулар бар. Бастыра өзөктөрдин ортозы јер. Көчөргө дө
јуук болор. «Одын-суунын јуугы јакшы» деп, кеп сөс тө бар эмес пе?

Татунын айтканын угала, отырган улус күүлеже берди.

— Чын, чын, јурт тударга Чанкырдын эдеги, чындап та, эптү
јер — деп, Алтыгы Шыргайтыда јуртаган Какпаков Тошпок өбөгөн
үнденди. — Тура, кажаган тударга агажы да јуук. Тартып экелерге де
эптү, суу да кечпес.

— Анайдарда, јуртысты Чанкырдын эдегине төзөөр деп јөптө-
жип алдыс па? — деп, Тату керек бүткенине јенил тынып айтты.

— Эмди экинчи сурак. Колхозты «Большевик» деп адаар шүүлте
бар, оны кандый деп бодоп туругар?

— Ончо керекти большевик партия башкарып турарда, колхозы-
сты онын адыла адазабыс келижер болбой? — деп, Килемей айтты. —
Мен бодозом, ол шүүлтени јарадар керек.

Колхозтын ады јанынан артык эрмек болбоды, ончозы бир күүн-
санаала јараттылар.

Шак мынайда, 1930 јылда Шыргайтыда «Большевик» деп колхоз
төзөлгөн, онын председателине Таркрашев Татуны туткандар.

Колхоз төзөлгөнinin баштапкы јылдары, ол туштагы иш, јүрүм
керегинде көп јаш жагаган, узак јылдарга Шыргайтыда јуртаган Боделуков
Килемей өбөгөн мынай эске алынган эди:

«Бистин јерде колхоз төзөлөрдө ого бириктирген малыс: бир
айгыр кирези јылкы, 20—30 саар уй, јүстен эмеш ажыра кой болгон.
Ол койлорды билемле кожо мен кабыргам. Ылгый ла өлө-чоокыр ла
карган койлор болгон.

Јуртыс та не онду, нургулай аланчык айылдар болгон. Бу јурт
турган јерде чыт эдип калган кангыл, кангыл тыттар, кижки бачым өдүп
албас кара шыргай агаш өскөн. Јуртта туралар тудары одузынчы јыл-
дардын учы јаар башталган. Мында эң ле озо туткан неме школ бол-
гон. Онон контора эдип, эки кып тура тутканыс. Улустын бойына тут-
каны јабынчы јок огош турачактар болгон. Корон соок кыш келген-
де, балдар айылдын соогына чыдашпай, туралу улуска баратандар.

Кезик улус оттын бажына оро казып, ого өлөн төжөйлө, балдарын ого кондыратандар. Турадан болгой, улустын малында кажаан да жок болгон. Эгирде айылга кирип келзен, эжиктин жанында уй буулап койгон, төрдө ородо тондорло, токымла балдар жаап койгон болор. Эмдиги балдарга ол керегинде куучындазан бүтпес те.

Бисте Кудачин Шагайчы, Мултуев Сундуй, Ойношев Эчиш баштаган агаш чабар устар болгон. Олор жуунын алдында жылдарда алмарлар, мылча, жаан контора туткандар. Бу ойдө улустын бойлорынын да туралары көптөгөн. Колхозтын койлоры көптөп, үч үйүргө жеткен. Анчада ла, жылкы малыс көптөгөн».

Колхоз мынай түргөн өзүм алынганы ондо жаткан улустын иштеңкей ле нак болгоны. Шыргайтынын улузынын күндүчизи, килеңкейи кожонго до кирген:

Бешти төмөн желерге
Беш борого көнү жол,
Беш ичине келгежи,
Беш конокко байрам јер.

Бу кожонды Беш ичинде жаткандар бойлорын мактап эмес, өскө јерден келгендер мындагы улустын күндүчизин көрүп чүмдеген.

Беш ичинин улузы туку качаннан бери бойынын иштеңкейиле, иштең чөлөө өйлөрдө ойын-соотту болгоныла агыланып турагандар. Оны баштаган, башкарган улус чылаарын билбес јурттын јашөскүрими болгон. Бу шүүлте чын болгонын мындай бир темдек иле-јарт керелейт.

24 декабрьда 1937 жылда «Кызыл Ойрот» газетте мындай заметка јарлалган

«Шебалин аймакта Шыргайты јурттагы «Большевик» колхозто 16 кижиден турган комсомольский организация бар. Комсомолдордын бу организациязы элбек кемдү иштер өткүрип јат. СССР-дин Верховный Советине выборлор өткүрерине белетенип турар ойдө комсомолдордын организациязы Конституцияны ла СССР-дин Верховный Советине выборлор өткүреринин эжилерин үренери јанынан элбек иштер өткүргөн. Бу жаан учурлу политический документти үренеринде, јаңыс ла јашөскүрим эмес, жаан, карган да улус туружып јат. Комсомольский организация качызы Мультина Иженерге баштадып, Конституцияны ла избирательный законды үренери јанынан 45 үредү өткүргөн.

Кажы ла күн кызыл толыкта газеттер, журналдар кычыргылап јат.

Ончо комсомолдор политический кружокто үренедилер. Бу кружокко анайда ок комсомол эмес жашөскүрим база жүргилеп жат.

Агитмассовый иш мынайып бийик кеминде өткүрилген учун, выборлордын күнинде — 12 декабрьда бу жаан учурлу политический кампанияда туружар праволу ончо улус ак-чек турушкандар. Шыргайтынын избирательный участогында 12 декабрьда бастыра избирательдердин үн берери 8 час эртен турада божоп калган, коммунисттердин ле партийный эместердин, биригүзинин кандидаттары учун үн берери жүс процент болгон.

Комсомолдор производсто база озочыл жерде баргылап жат, он алты комсомолдын оны — ударниктер.

Комсомол иит Шагаев Чынгдый жылкы мал кабырып жат. Ол план аайынча 50 кулун алар учурлу болгон. Ол планын бүдүрип, жыл туркунына бир де кулун чыгымдабаган. Шагаев Чынгдый көрүмжилү, ончо иштерде эрчимдү туружар комсомол. Чалчикова Ижен база жакшы иштеп жат. Аш жуунадар тушта ол кычыраачы-агитатор болгон. Жакшы иштеп тургандардын тоозында анайда ок Ойношева Шура. Ол старший доярка, анайда ок комсомолдордын группоргы. Уй саачылар ортодо элбек кемдү массово-политический иш өткүрип жат.

Колхозтын правлениезинин жети члениниг бежүзи комсомол. Комсомольский организация хозяйственный иштердин пландарын бүдүрери жанынан жаан жөмөлтө эткениниг шылтузында, колхоз мал өскүреринин планын жөнүлү бүдүрип, ажын бойынын ойинде ле жылыту этпей жуунадып алган, эмди жаскы кыра ижине эрчимдү белетенип жат.

Колхозто драмкружок төзөлгөн, онын ижинде комсомолдор туружып жат. Кажы ла энирде беседа эмезе кружоктын үредүзи өткүрилип, жашөскүрим бијелеп, кожондоп, сүүнчилү амырагылап турулар».

Шыргайты журттын жашөскүрими, чындап та, сүүнчилү амырап билетен болгон. Жагыс ла амыр-энчү өйдө эмес, Ада-Төрөлис учун канду, кату да жуунын жылдарындагы энирлер ойын-соот жок өтпөйтөн. Жашөскүрим энирлерде клубка жуулып, жаан эмес пьесалар тургузып, улуска көргүзип турар. Спектакль көргүзерин жагыс ла жашөскүрим эмес, жаан да улус байрамдый сакыйтандар. Журтта бойынын жарлу музыканттары болгон. Таркрашев Александрдын, Баянкин Шымдыйдын балалайка ойногонуын улус анчада ла жылбиркеп угатандар. Олорды музыкага кем де үретпеген, бойлорынын бүткен жайалтазы ла бар учун үренген, темиккен улус. Кийнинде олор художественный самодеятельностьтордын аймактагы, областтагы көрүлеринде туружып, көп катап дипломдор, баалу сыйлар алгандар. Таркрашев Александр өткөн дө жылдагы областной көрүде туружып, дипломант болгон.

Шыргайтынын самодеятельный артисттери бойлорынын белете-

ген ойын-концерттин өскө дө жерлерге апарып, көргүзүп туратандар. Олор анчада ла Беш-Өзөктин жашоокүримиле жуук колбулу болгон. Бой-бойлорына концерт-ойунду айылдажары улам сайын өдүп туратан.

Журтта бу керекти башкарган улус Мултина Маңкыш, Чалчикова Унут, Чалчиков Коокон, эжелү-сыйынду Кулеева Корбо ло Жаанбала, Журункина Надя ла өскө дө көп ииттер ле кыстар болгон. Жуунын кату жылдарында, эмдигизи чилеп, улам сайын кино, күнүн сайын телевизор көрөр, радио угар арга болгон эмес, улустын күүн-санаазын художественный самодетельностьтын ойын-концертинин болужыла кодүрери — комсомольский организациялардын өткүрген төс иштеринин бирүзи болгон.

Ол жылдарда колхозты башкарган, онын төс ижин бүдүрген ончо эр улус жууда. Айылда артканыылгый ла үй улус ла бала-барка. Бүдүрген иштин кеми там көптөгөн. Фронтко, амыр-энчү жылдардагызына көрө, көп эт, сүт, аш табыштырар керек болгон. Иштеер улустын тоозы астаганынан улам, бир кижиге эки-үч кижинин ижин бүдүргөге келишкен.

Мындый күч өйлөрдө «Большевик» колхозты башкаргандардын бирүзи Лапасова Эчиш. Оны жуу башталарда ла фронтко атанган эки бригадирдин ордына жер ижинин башкараачызына туткандар.

Жуунын жылдарында иш башкаратаны жеңил керек эмес болгонун ол жүрүмди өткөн кажы ла кижжи жакшы билер. Эмди оны эске де алынатаны күч.

«Ол жуу деп немени адазы айтсын. Бис баштап тарый ондобойтоныс та — деп, Лапасова Эчиш эске алынат. — Улус ээчий-деечий атангылап ла турар. Ондогы коромжы кулакка угулып та турза, көскө көрүнип турган эмес, жуунын түбегин жаан сеспейтенис. Качан шыркалаткан улус жанып, кезиктери корогон деп бичик келерде, жаңы ондогоныс. Же улус канайып та кородозо, түбекке бастырза, колды бош салбаган. Иш түнге, түшке өткөн. Кийим, курсак жедишпей де турза, улус аштап та турум дешпес, кийим де жок деп комыдабас.

Эмди бистин ферма государственного жаңыс ла малдан алган продукция табыштырып жат. Ол тушта ашты база көп табыштырганыс. Атын күчиле шыралай-боролой сүрген кыраларыстын ажы сүрекей бүдетен. Бир кырадан 25—30 центнерден аш жуунадып турарыс. Эмди тракторло до сүрген кыралардан андый түжүм албай жат. Колхозыс канча жүс центнер ашты государственного табыштырганыла коштой, улуска аш үлеп, үрен ажын жеткилинче белетеп алатан. Ол тушта, эмдигизи чилеп, өскө жерлерден үрен аш алатан арга жок болгон. Колхозто Ефремовтын адыла адалган звено иштеген. Үрен ашты ол звено белейтен. Школдо үренип турган огош балдар ол звеного болуш эдип, күл, куштын өтөгин жуугылап, кырага апарып төккилеп турар. Оной

жарандырылган кыралардан мөндүр ошкош буудай, арба бүдүп туратан. Колхоз арыш та өскүрүп, көп түжүм алган. Бир жыл Сокулу-Оозына өскүргөн арыжыс кыра бажына 50 центнерден түжүм берген.

Аш-курсакла коштой, фронттогы жуучылдарга жылу кийим көктөйлө, ийип туратаныс. Канча меелей, носок, пыйма, көгүспек, тон ийгенис — тоо до жок.

Иш, жүрүм кату да болгон болзо, пландарыс жаантайын жегүлү бүдетен. Кезикте жагыс эмес, эки, үч те план бүдүрерге келишкен. Жуу ойинде некекте андый болгон».

Онызы чын. Жууныг жылдарында иш «Бастыразын фронтко, бастыразын жегүге» деген кычырула өткөн. Онын учун кажы ла кижиге — жаан да улус, огош то балдар бүдүрүп турган ижинин учурын жакшы ондоп, турумкай, кандый да уур-күчтен тура калбай иштегени ол.

Жай келип, өлөң ижи башталза ла, айрууш, тырмууш ла тудар ончо улус өлөң эдип турган жерлерге көчөр. Латкан журты одоштой көрүнип те турза, шылтак жок жанбас, одуда жадар. Ол тушта иш эрте божоп турган эмес, жанар да ой жок болгон. Эрте таңда турала, чалын куртаганча өлөң чабар, онон кере түжиле, кезикте ай ашканча өлөң обоолоор. Жанып соотоордон болгой, уйуктаар да ой ас болгон.

Күскиде аш жуунадар тушта түжиле аш кезип, снап буулаар. Түниле аш клаттаар. Улус аштадым да деп айтпас, арыдым да деп комыдабас.

Эмди жаскы кыра ижи өдүп турганын улус сеспей де жат. Механизаторлор оны техниканын болужыла тоолу ла күнге айылдарынан кире-чыга ла эдип койодылар. Ол өйлөрдө жаскы кыра ижи жаан кампания болуп, айдан ажыра өйдиге туркунына өдүп туратан. Бу ишке база бастыра жон туружып, түни-түжи одуда жадып иштейтен. Эмдигидий тракторлор бар эмес, кыраны атла, уйла сүрерге келишкен.

Быжыл Совет орооныстын албатызы СССР төзөлгөнinin 60 жылдыгын темдектеер. Кичү изү айда автономный облазыс төзөлгөнinin ла база 60 жылдыгы толор.

Алтан жыл. Бу өйдиге туркунына кажы ла журттын өзүминде, ондо журттаган кажы ла кижинин жүрүминде жаан кубулталар болгон. Эмди кажы ла журтка барзагар, оромдорды керий жаан, жаан туралар турар, эңир кирзе, тегеринин жылдыстары жерге түшкендий, оромдордо электрический оттор мызылдажып, туралардын көзнөктөринин түштин жарыгы жаркындалар. Азий журтка айда эки-бир катап, үн жок то болзо, кино келгенде, улус жаан байрам болгонды сүүнип, балдар кере түжиле кино качан башталарын сакыйтан. Эмди дезе улус киноны, Москвадан ла өскө дө жерлерден өткүрүп турган кайкамчылу ла солун телевизионный берилтелерди айлынан чыкпай ла көрүп жат. Азий радио до угары күзелен болгон, эмди радионын үнин жагыс ла журт жаткандар эмес, кедери тайга-таштарда малдап жүрген малчылар да

түштин де, түннин де кажы ла ойинде угуп јат. Озо јетен беш малду кижии јаан бай деп чотолотон, эмди јетен беш аттын күчине тен күчтү автомашиналу кижии бойын бай јадым деп сеспей де јат. Улустын јөөгөн јөөжөзин, јаткан јуртын, культуразынын өзүмин озогызына түгөйлөөр де арга јок.

Шыргайтынын улузынын өткөн өйлөрдөги јадын-јүрүми керегинде сураарымда, иштин ветераны Какпакова Кулун былтыр күскиде солун куучын айткан эди. Ол бу јерге 1954 јылда келген. Јурттын төртөннин јылдардагы бүдүми, улустын јадын-јүрүми керегинде куучынын мынай баштаган.

— Мен Шыргайтыга онын да алдында келип туратам. Ол тушта мында менин эјем, јестем јаткан. Шыргайтыны ол тушта не дейдеер. Мында эки кып тура болгон — онызы контора, сок жаңыс крестовый турада школ болгон. Улус ончолоры болчок, болчок туралу, содон, аланчык айылду болгон. Онон јылдын ла сайын јаранып өскөн. Јаан клуб тудулып, улус бойлоры крестовый тураларлу боло берген, эки биле улус јадар туралар эдилген. Эмди кажы ла кижии крестовый туралу боло берди, мындый туралар тудары эмди чек мода боло берген. Эки кып туралар чек астап барат. Эмди бисте жаңы школ бар, азый балдар төрт класска јетире үренген, эмди сегис класска јетире үренип јат. Жаңы интернат тудулган, малчылардын балдары ого јадып үренип јат. Воспитательдерлү, түнде каруулчыкту, ого јетпезине ада-энелери келип көрөр. Не аайлу дейзеер, эмди канай јатпас. Јурт јаранган, чеденди ончозын штaketниктен эдер болгон. Көзнөктөри ончозы наличниктү, кееркеде будып койгон. Совхоз то малга камык двор, малчыларга туралар тудуп јат. Алдында малды кыш төрөдөрдөн болгой, јаскыда да төрөдип болбой, кажан јок шыралап јадатаныс. Эмди ончо кажандар типовый, ондо кой төрөдөтөн, кураан кургадатан јылу кыптар бар, ончо немези јеткил. Эмди неге комыдаар, бастыра иштер механизировать эдилеп јат. Эмди мынаар ондо суу јердин алдынан чыгаратан неме эдип јаткан, ол бүтсе, улус сууны карамзалу јүктенбей, трубадан белен агызып алар. Бир кайкамчылу, солун неме ол.

Бистин јердин улузы коркышту иштенкей, малчылары бойлорынын малынын өлгөнн эткилеп алар. Бис те чабан болорыста колыста турган 600—700 койыстын өлгөнн бойлорыс ла эдип алатаныс. Совхозтон өлгөн эш албас. Ашты, комбикормды албай а, ондый неме ден анайда келип јат.

Быјылгы јылды кату, кату дешкилеп турган, јаскыда, јайгыда күйгек болгон. Је андый да болзо, өлгөн-чөпти эмештен эткенис, малыска једе берер болбой. Јарымызы јерден отоор, јарымызын азыраар. Өлгөнди эдилген деп айдар керек. Чек ле куру эмес, јылдан чыга ла берер болбойыс деп сананып отырадым.

— Слер пенсияга чыккан да болзогор, совхозоорго беш-алты да

бугул болзо өлөңди эдишкен ле болбойоор? — деп сураарымда айтты:

— Пенсияда да болзо, кажы ла биле он центнерден өлөң эдип табыштырдыс. Кече ол өлөңнинг акказы деп акча да алдыс. Кажы ла биле он центнерден өлөң табыштырзын дешкен, ончобыс табыштырганыс. Кажы ла кижги болужайын ла деп јат ине. Кой кыркышка да барар деер. Күч јетпес те болзо, балдардын балдарын алып, оморды бараар, болужаар ла деп айдыжып јадыс. Бастыра јурт бир койдон до кыркыза бир үүр кой кыркылып калар. Совхоз койлорын кыркып алза, айылда отырала, сананарга да јакшы ине. Совхозтын ижги бүдүп калган, јыдып јаткан өлөңи обоолонып калган дезе, кижининг санаа-зы сергип, бойынын ижги бүткениле түңей болуп јат.

— Андый эмей а, јажына ла иштеген ижигерди эмди пенсияга чыгып, амырап та турган болзогор түңей ле сананып турганаар ине.

— Андый, андый. Мында кар јаан, совхозтын ажын кар базып койгон дежерде, мен азыј адам јыгылган ашты чалгыла чаап, энем сериппе кезип туратан, анайып та ончо улус өмөлөшсө, јуунадып албай дегем. Карын кар кайыларда аш өңдөйип, комбайн јуунадып ийер дешкен. Санаабыс ойто токынады. Совхозто бар неме—мал-ашка да јакшы, биске де једигер, куш-куртка түңей ле аш керек.

— Совхозто бар болзо, түңей ле слерге једигер.

— Омордон албай кижги. Бардан ок једигер. Аш бүткен деерде кижги сүүнип отырып јат. Омордон албаза, кайдан алатан эди.

Јурттын текши өзүми ондо јаткан кажы да кижининг јадын-јүрүминде болгон социальный кубулталардан иле-јарт көрүнет. Алдында јылдарда мында јаткандарда бичикчи улус ас болгон болзо, эмди кажы ла биленин балдары үренип, нургулай бийик, орто үредү алып, албаты-хозяйствонын ончо бөлүктеринде иштеп јат. Темдек эдип, Какпаковтордын да билезин алалы:

— Мен јуу башталып турарда, Јалаңайда «Каганович» колхозто јадып иштеген кижги. Энемле экү койдо иштегенис, 1945 јылда јуу токтогон кийнинде июль айда Шыргайтыга бу Юрий деп кижиге качып келгем. Онон бери Юрийле кожо јуртаганыс одус алты јыл болды. Тогус баланын энези болдым. Уч балам божоды, алтузы эзен. Бого келеле, сүт те тарткам, јети јылга улай калаш быжыргам. Кандый калаш быжырбадым деп айдайын. Арыштын да калажын быжыргам, арбанын, тараанын да калажын эдип турарым. Онон јүрүм ондолып, магазиннен буудайдын кулурын экелип быжырып турарым. Онон совхоз боло берген кийнинде пекарня эдилип, калаш садар болгон кийнинде, ол ижим токтогон. Онын кийнинде үч јыл Юрийле кожо совхозын саайтан уйларын кабырганыс. Онон Көдөти деп јерде он алты јылга кой кабырдыс. Бу ла иштег пенсияга чыктым. Пенсияга да чыгала, беш јыл иштегем, эмди төрт јыл пенсия алып, иш этгей ја-

дырым. Јүс эки салковой пенсия алып јадым. Акчаны айылга экелип берер, не керек садып ал. Јүрүм јаранган, бала-барка ончозы чыдаган. Јаан кыс Барнаулдын јуртхозяйственный институтын божоткон, Кырлыкта мал-аштын врачы болуп иштеп јат. Оны ээчиде кыс база Барнаулдын институтын божоткон, эмди үч балалу. База бир кызым Горно-Алтайскта үредүчилердин институтын заочно үренип божодоло, мында качы болуп иштеген, эмди Каспа дббн кижиге барган, эмди, байла, ондо иштеер болор. Оны ээчиде уул, менде сок јангыс уул, черүде служить эделе, шофердын үредүзин божоткон, эмди Барагаш Оозында шофер болуп иштеп јат. Оны ээчиде кызым Бийскте телеграфисттин үредүзин божоткон, эмди бир јылдан ажыра Кан-Оозында связта иштеп турган. Эң кичине кызым Горно-Алтайскта зооветтехникумда үренип турган, эмди экинчи јылга барып јат. Он класс божодоло, үренип барган. Эмди дедушка да пенсияга чыккан, онын чыкканы эки јыл болуп јат. Ол јирме јылдын кижизи, јууда да турушкан. База мал да кабырган, уй да кабырган, кой до кабырган, ферманын бригадири де болгон.

Јажы јеткенче иштеп, пенсияга чыккандарга орооныс јаан килемји, болуш јетирип јат. Онын учун олордын бүгүнги јүрүмге оморкооры, сүүнери јолду. Мындай јакшынак јүрүмге олар бойлорынын кичеенкей, турумкай ижиле једип алгандар. Орооныста «Иш — кижинин ырызы, магы» деп тегиндү айдылбаган.

Барагаштагы совхозтын Шыргайтыдагы фермазы јангыс ла өткөн өйлөрдө эмес, эмди де озочыл адын јылытпаган. Государството эт, сүт, түк табыштырар пландарын јылдын ла сайын ажыра бүдүрип, совхоз ичинде озочыл иштү ферма деп адалат. Ферманын озочылдары: койчылар Какпаков Петектин, Саймин Камчынын, Лапасов Јардактын, уй саачы Канакаева Нинанын, механизаторлор Чалчиков Морпылдын, Боделуков Михаилдин ады-јолдоры, иштеги бийик једимдери аймакта јарлу. Олор кечеги кўннин мергендүчилеринин иштеги магын уалалтып, төрөл јеринин магын көдүрип турулар. Је мергендү иштин төзөлгөзин төзөгөн, оны јүрүмнин ээжиленген ээжизи эткен улус — кечеги өйдин јашөскүрими, эмди иштин ветерандары болуп јат. Олордын эткен ижин, бүдүрген керегин, јозокту јүрүмин албаты качан да ундыбай, эске алынып јүрер.

Г. Калкин

ТОЙДООНЫҢ САЛЫМЫ

Татьяна Ивановна Енчинова өрөкөн јаан јүрүм жүрген, көп јаш јажаган кижі областной больницынын көс эмдеер апагаш кыбында

јадып, нени сананбады деер! Айлы-јурты, бала-барказы, мал-ажы...
Је анчада ла эрикчелдү санаа ак-жарык керегинде болгон. «Карыгып
калган кайран көзим катап ойто көргөй не?» — деп сананганда, жүреги
сыстай берет. Уч коноктын бажында өрөкөн ак-жарыкты катап көрөлө,
бала чылап сүүнери јарт. Је ого јетире түндү-түштү караңгуй таңгыш-
кактын алдында санааркап јадып, карыганча жүрген жүрүмин, өткөн
јолын, эткен керегин эске алынарга келишкен. Ол бежен жылды абыра
коммунистический партиянын члени. Ургүлјиге караңгуйда ла базын-
чыкта јаткан алтай албаты Улу Лениннинг национальный политиказы-
нын шылтузында канайда өрө өңжигени Татьяна Ивановнанын жүрү-
миле колбулу өткөн. Оны ол сүрекеј јакшы билер.

Енчи-Ойбок

— Кижинин чыккан, чыдаган јери качан да ундылбас болуптыр.
Мен бу караңгуй түнде уйуктабай јадарымда, озо ло баштап, Ойбок-
тогы јуртымды эске алыгам — деп, Татьяна Ивановна куучындайт.

Оног ары угар болзо, ол Ойбоқ деген јер Ондой аймакта эмди-
ги Каракол јурттын одожында Урсул суунун ол јанында турган кара
кырдын эдегинде болуптыр. Шак ла анда кергил сөөктү Енчи кезеги
эптү-јөптү јуртап јадып, он эки бала таап азыраганы учун ол туштагы
улус, ол јерди Енчи-Ойбок деп адап салган.

Ол тушта четтин ортозында јер турада јокту улустын билезинде
шыралап-торолоп өскөн балдардын көп сабазы ырысту јакшы жүрүм-
ге једип болбогон. Је андый да болзо, олордын ортозында Енчи
Јыманнын эн јаан уулы — Тодыр батрактан баштайла, партизандап,
партияга кирип, јурт Советтин ле колхозтын председатели болуп
иштеген. Толыш дезе (ол ок Николай Иванович Енчинов) обкомнын
качызы болуп иштеген. Токна (Михаил Иванович) Улаганнын райко-
мында качы болгон. Эш (Иван Иванович) колхозто счетовод болуп
иштеген, Ада-Төрөл учун Улу јууда божогон. Эмдиги эзен жүрген
эјебис Тойдоо болор. Ол ок бу куучыннын геройы Татьяна Ивановна
Енчинова.

Бистин алтай албаты, ол тоодо Тойдоонын да ада-энези, кандый
түрени, једикпес јатканын эмди ол эске алынат. Совет јан келбеген
болзо, бистин албаты не болгой эди деп, кайкап отырат. Ол тушта
Тойдоонын ада-энези айылга толтыра балдарын азырап алардын ар-
газында аргалу јаткан улустын ла Ондойдо јаткан орустардын койло-
рын јууп кабырып туратан. Айыл бажынан јууган койлорды ары-бери
чачылтып, астыктырбай кабырарга күч. Ого үзеери бу иш бүткүлинче
кийим-тудумы уян балдардын мойнында болгон.

— Ол туштагы договор бичик те сан башка неме болгон ине —
деп, Татьяна Ивановна эмди эске алынат.

Чындап та, бичик билбес улуска малын берип ийеле, кийинде оңоң канайда некеп алар. Шак оның учун койлордың ээзи узуну соом кире төрт кырлу коо жарчааны жоноло, оны кабортозыла чипчике жарып ийет. Оңоң ойто жигиле эптештире салала жоон койлорды бир кырына, кураандарын экинчи кырына, эдиректин тижги чилеп козырайта кертип жат. Анайда ок кийиндеги эки кырын база кертер. Айдарда кажы ла жаан черту — жоон кой, огожы — кураан деп экилени билер. Ол эки эдип жарган жарчааны койдун ээзи ле жалчы үлежип алар. Алды-кийинде кой сойзо, эмезе кураан өлзө, ээзине көргүзө-ле, эки жарчааны эптештире салып, экилезинен бир тиштен сындырып салар.

Андый агажактарды Тойдооның энези төрдин бажында керий тарткан курумчыга кадагылап салган туратан. Балдар ол жараш агажактарды колго алып көрөр, ойноор болуп турала, энезинен канча катап алакан албаган.

— Ох, кату ойлөр болгон! Актар, кызылдар деген черү өрө-төмөн каймыгышкан. Канча түмөн албатыны калас јерге Туяктуда кыргылаган. Оңоң качкындар деген улус не аайлу түбек түжүрген. Је 1925—1927 јылдарда аймактан коммунисттер келип, јашөскүрим ортодо комсомолдың членине киргем. Эң баштапкы букваны ликбезте үренип танышкам. Оңоң Толыш акам кычырар бичиктер экелип туратан. Шак ла бу ой мениң јүрүмимде, байла, јаан јолдың јанына чыккан тужым болор деп бодоп јадым — деп, эмди өрөкөн куучындайт.

Папардэ

Он сегис јашту Тойдоо деген кызыкакты областной совпартшколго аткаргандар. Ойрот-Тура деген городты көрүп, андый јаан школго үренип барарга озо баштап јилбүлү де болгон болзо, је качан урокко отырып андагы айдып турган сан башка наукаларла таныжарга күч болгон. Оның учун бойының бичик билбезине чөкөнип, Тойдоо школдон качып барган.

Эмдигидий өрө-төмөн сунгулап турар автобустар бар эмес, Кызыл-Өзөктөн (ол тушта школ Кызыл-Өзөктө болгон) барып јатканча, обком комсомолдың качызы Сворцов деген кижги угала, качкын комсомолына једижип, тудуп алган.

— Школго артып үренип ал — деп, Сворцов то мениле база көп лө куучындашкан. Је мен, бойымнан чөкөнип, мойноп ийгем. Анайдарда, мени обком партияның качызына апарган. Ох, кандый коркышту уйалган эдим. Орө базып, отыргышка отыр деерде, уйалып эжиктин јанында тургам. Оңоң нөкөр Папардэ бойи мениң јаныма келип, отырып алала, куучындашканын өлөрдин-өлгөнчө ундыбазым — деп, Татьяна Ивановна эмди эске алынат.

Партиянын обкомынын качызы нөк. Папардэ Лениннинг националь-ный политиказын чындык тузаланып, Туулу Алтайда жербойынын албатызынан, кечеги бичик билбес жалчылардан, политически билгир, жаңы, жакшынак кадрлар үредип төзөөрине сүрекей жаан аяру эткен. Анайып, нөк. Папардэ иит комсомол кыска партиянын ол өйлөрдөги тургускан задачаларын, алтай албатыны жаңы жүрүмгө көдүретен, жартап, жазап бойынын тилиле айдып беретен, болужатан агитаторлордын, пропагандисттердин ле башкараачы ишчилердин учурын сүрекей жакшы айдып берген. Куучыннын учында Тойдоо обкомнын качызына: «Качпазым, үренерим!» — деп, сөзүн берген.

Кожо үренип турган алтай уулдардын ла кыстардын ортозында Герасим Еремеевич Казаков ло Мария Андреевна Аргокова баштагандар Тойдоого болушкылап туратан. Бичикке жүтकिनкей ле шулмус кызычак жаан удабай жакшы үренечилердин тоозына кирип, 1929 жылда совпартшколдогы комсомольский ячейканын качызына тудулган. 1930 жылда дезе партиянын членинин кандидадына алынган.

Партийный жакылта

1930 жылдын жазында (ол өй В. И. Лениннинг чыкканынан ала алтан жылдыгына келижип жат) совпартшколдын эн артык үренечилерин коммуналар төзөөрине болужар эдип, аймактар сайын аткаргандар. Ол тоодо Татьяна Енчиновага Аркыт деп жерге барарга келишкен. Канайдар база, баштапкы партийный жакылта болгондо, мойноорго жарабас. Олор, совпартшколдын үренечилери, партиянын жуучыл комиссарлары болор учурлу. Андый комиссарлардын бирүзи болчок кара алтай кызычак, Енчинова Татьяна болгон.

Ол өйлөрдө Аркыт ичинде жаткан албатыны Карман баштаган качкындар коркыдып, тоскырып турган тужы. Шак мындый өйдө албатыны жууп, ак малын жуунадып, коммуна деген жаңы жүрүм баштайтаны коркышту күч. Анайтканда, Татьяна Енчинова атка минип алала, кобы-жиктер сайын чачынгы жаткан айылдарды эбирип, олордын ончо-зына Совет жан, жаңы жүрүм, коммуна, журт Совет керегинде куучындап, улусты коммунага кирерине жартамалду иштер өткүрерге келишкен.

— Кандый коркышту өйлөр болгон эди. Кезик улус бандиттерден коркып, тайга-таштын ортозында жажынып, качып баргандар. Кезик улус кабайлу балазын агаш-таштын тозине таштап ийеле де жаңыс ла бойынын тынын алып качкылап турган учуралдар болгон. Анайып, бис агаштын тозинең ээзи жок төрт бала таап алганыс. А таппаганыс канча?.. — деп, өрөкөн эмди де ачуурканып куучындайт.

Эриндери кадып калган эмчек-жаш балдарды таап алала, жаш балдарлу келиндерге берип, эмезе сүтле умчылап аргадаарга келишкен.

Ол өйдө улус бойлорынын да балдарын азырап болбой жадала, таштанчы балдарды алар күүндери жок болгонун билип, Татьяна Ивановна ол өскүс балдарды журт Советке жеттирер деп шүүлте эткен. Анайып, чакту келиндерди баштап алып, ол төрт баланы койу басып туруп, Жаламандагы журт Советке жеттирип келгендер.

Эмди ле Ийин журтта Папардэ деп атту үй кижиге бар болор керек. 1930 жылда Татьяна Ивановна оны койдонып алып Аркыттан экилген, ада-энези, ады-жолы жок өскүс баланы журт Совет Бичиктү-Боомдо жаткан, балазы жок Чарбаков деп өбөкөлү кижиге берген. Кызычакты Татьяна Ивановна, ого жакшынак сүмө берген обкомнын качызы Папардэнин кереезине, Папардэ деп адап салган. Экинчи баланы Тодыр Иванович Енчинов, үчинчизин Платонина Ивановна Суразакова алгандар. Төртүнчи бала балдардын туразына берилген болгодый.

Баштапкы партийный жакылтаны бүдүрүп, ыраакта жаткан Аркыт ичинде «Соок жарык» деп атту коммунаны сегиз айдын туркунына жүрүп тззөйлө, Татьяна Енчинова 1930 жылдын октябрь айында ойто амадулу аткарган совпартшколына једип барган. Ылдын учында партийный јуунда јуулган коммунисттер јиит кандидатты изү уткып, баштапкы јаан партийный жакылтаны ак-чек бүдүргениле коштой совпартшколдын үредүлү бүткүл программасын жакшы божотконы учун ВКП(б)-нин членине алгандар. Бу, байла, Татьяна Ивановнанын јүрүминде партийно-советский башкараачы иштин јаан јолына киргени болгодый.

«Аймбаба»

Ойбокто өскөн, јаш тужында јалчы болуп, јайы-кыжы улустын койлорын кабырган Тойдоо, совпартшколды божодоло, төрөл Ондой аймагына барып, партиянын райкомында үй улусла иштеер бөлүктин заведующийи болуп иштеерине аткарылган. Бу бөлүкти улус «аймбаба» деп адайтан. Јиит ишчиге мындыј јаан бүдүмји эткени бир јанынан андый ок јаан некелте эдип јат. Экинчи јанынан дезе бойыла түнгей јаш үйени јаны јүрүмге тартып алала, алтай үй улустын јадын-јүрүмин јарандыраарына, олордын культуразын көдүрерине, бичикке үредерине, кудай јанынан айрыырына болужатан актив тззөөри јаан каруулу ла государственный учурлу партийный иш болгон.

— Меге јаныс та үй улустын культуразын көдүрери керегинде некелте эдилген эмес, анайда ок райкомнын жакылтазы аайынча алтай журттарда өмөликтер, нөкөрликтер, онын кийинде колхозтор тззөөрине чокым туружарга келишкен. Јурт албаты ортодо јартамадду иштер өткүрерине меге, карын, Аркытка жүрүп коммуна тззөөр тушта ченемелим, сүрекеј јаан болуш болгон — деп, Татьяна Ивановна онон ары куучындайт.

Оңдой аймактын Жаламан, Күпчеген, Шашыкман ла өскө дө журт-тарында иит коммунист Татьяна Ивановна чокым хозяйственный иштер-ле коштой үй улустын жадын-жүрүмин жарандыраына сүрекей жаан аяру салган. Комсомол кыстарды ла уулдарды айылдар сайын аткарып, аяк-казан жунарына, айылдын ичин ару тударына, тура череттеерине, мыл-чага от салып жунарына, бала-барканы ару-чек тударына үй улуска бо-лужын жетирер иштер тозогон. Журт жерлерде кызыл толыктар, кычы-раачылардын тураларын ачып, анда улуска бичик кычыраарын, бичикке үредерин баштаган. Үй улусты эр улусла тең правогу, оло иште ле жүрүмде эр улусла түнгей туружары учун не аайлу тартыжарга келишкен. Сүрекей күч керек озогыдан бери жанжыгып калган кудаи жагы ла үй кижини базынатаны болгон.

Ишке чындыгын ла партиянын жакылтазын бүдүреринде жозогын көргүзип ак-чек иштеп турган Татьяна Ивановнаны партиянын обкомы канча катап өскө аймактарга иштеер деп аткарган. Анайып, 1941 жылга жетире Кан-Оозы аймакта үй улуста иштеер бөлүкте, Эликманар аймак-та пропаганда ла агитация бөлүгинин заведующийине, оноң ойто Оңдой аймактын райкомында иштеерге келишкен.

Жуунын жылдарында

Он жылды ажыра партийный иштерде иштеп, албаты-жоннын жан-кы-лыгын, жадын-жүрүмин жакшы билер болуп таскап та калган болзо, жуу Татьяна Ивановнанын жүрүмине база катап жаан ченелте эткен.

Ада-Төрөл учун Улу жуу башталарда ла, албаты-калык фронтко атанган. Эржине аттар минген эр улус, олоордын ортозында Татьяна Ива-новнанын өбөгөни Петр, карындажы Иван, жеени Тенге баштаган уулдар, Чуйдын трагынын тозын-тобрагын боро туман этире көдүрилтип, воен-комат жаар ууланып баргандар.

Жуу башталган жылдын баштапкы күзи. Фронтто керектер уйан. Ош-түлөр Москванын жанында. Шак мындый кату өйдө райком Татьяна Ива-новнаны Кулады журтка «Сталинская конституция» колхозтын председа-тели эдип аткарган. Канайдар база — жуунын өйи. Закон кату. Бистин албаты ыраак тылда да жаткан болзо, жуунын өйиндеги закон кажы ла кижиге жарт болгон. Онын учун бастыра улус жагыс кижидий бар чыда-лын колхозтын ижине берген.

«Бастыразын — фронтко! Бастыразын — жөнүге!» деген лозунг бас-тыра албатынын жүрегинде болгон. Колхозтын жалаңдарында кыралап иштеген ажы, фермаларында сааган сүди, государственного табыштырыл-ган эт, түк, тере, члендердин бойынын берип турган эт, сүт, тере, жы-мыртка поставкалары — ончозы фронтко аткарылган. Олорго үзеери жылу кийим: тере тон, бөрүк, меелей, носоктор жылдын сайын ат-нерелү жуучылдарга аткарылган.

Фронтко жаңыс та аш-курсак ла жылу кийим аткарылган эмес, анайда ок бийик сынду «фонд РККА» дейтен аттар ла беелер аткарылган.

1943 жылдың февраль айы башталып ла турарда, Сталинградта курчаткан фашисттердин черүзин оодо согуп, олјого алганы керегинде јетирү бистинг улусты сүрекей сүүндирген. «Бистинг де оромыста байрам болор!» — деп, И. В. Сталиннинг айтканы колхозчыларды келер јенүге ижендирген. Албатынын ал-санаазы јенү учун иштееи болгон.

Шак бу өйдө Ондойдын райкомы Татьяна Ивановнаны ойто партийный ишке ийген. Ол эмди Кенгидеги кой өскүрер совхозтын директорынын заместители ле политотделдин начальниги болуп иштеп баштаган.

Албатынын јүрүмин алган ачу-корон деп неме Татьяна Ивановнанын јүрегине база јаан шырка эткен. Улу јенүнин јазында улай-телей үч похорона келген. Обөгөни Петр Иванович — лейтенант пулеметчик, карындажы Иван Иванович — старший лейтенант, танкист, јеени Тенге стрелок болгондор. Кайран эрлер албатынын ырызы учун анда, кайда да ыраак Польшанын јеринде, јер јастанып јыгылгылаган эмитир.

Мындый ачу-коронды көдүрип болбой, карган энези оорып, төжөктө јада берген. Айылда дезе ака-карындажынын өскүс балдарыла кожо тогус бала. Татьяна Ивановна түни-түжиле јон башкарып иштеп јүргенде, олорды баштап отырган кижии сок жаңыс карган энези болгон. Эмди онын да арга-чыдалы чыга берген. Онын учун Татьяна Ивановна райком ажыра суранып, эмеш јегилинче јербойындагы партийный организациянын качызы болуп иштеген. Анайып, өрөкөн пенсияга чыгардын чыкканча Шашыкманда јадып, колхозто иштеп, өскүс арткан балдарды ончозын чыдадып, јакшы јүрүмнин јаан јолына баштап салды.

* * *

Сакылталу, санааркалу үч конок өткөн кийинде врач Валентина Петровна Паутова Татьяна Ивановнанын көстөрине салган таңышкакты чечкен. Јыл туркунына көрбөгөн көзине јалт эткен јарык өрөкөнди не аайлу сүүндирген дейзеер! Врач операция эткен көзине катап ла таңышкакты салала: «Эмди чеберленигер. Кескен баалузы јазылза, көзигер очки ажыра јакшы көрөр» — деп јакып салды. Экү, энелү-кысту чылап, окшожып, экилези сүрекей ырысту болдылар.

— Бот јүрүм-салым деген неме, байла, андый — је ойгор Лениннинг национальный политиказы учун Төрөл Совет башкарубыска ла бежен жылды ажыра члени болгон улу башчы коммунистический партиябыска јаан быйаным айдып јадым — деп, карган коммунист Татьяна Ивановна Енчинова сүүнип отырды.

Јаңы јүрүм учун

Кайда ла јииттердин ортозында каткы-коқыр чыгып, кайкамчылу история керегинде куучын чөйилип турган болзо, анда јазым јогынан

карган коммунист Байрам Кыпчакович Ыжыков болгон турар. Чындап та, ол өрөкөнниң эди-канында эмдиге јетире канча кире энергия, ал-санаазында канча кире алкыш-быйан барын кижі кайкаар. Јетен јашка једип калган, јер тайанары көптөй берген деп, карган улусты тегин айдан турбай. Байрам Кыпчакович јетен јажына једип те калган болзо, алкы-бойында амыр јок, айткан сөзинде јалтаныш јок, кайда ла бәрзанг, Байрам Кыпчаковичтин јардак үни јангыланып, јаш үйенин ортозында јир каткыда јүрер кижі.

Тегин күнде көрзөң, темир согор ус кузницада да турар, айрууш-тырмууш јазап, абра-чанактарла да берижип јадар. Кандый бир учурлу сурактар шүүжилетен јуундар болуп јатканда, Байрам Кыпчакович кыйалтазы јогынан анда отырар. Байрам күндерде көрөр болзон — чек таныбазын. Төш кечире барган кайралдардын ортозында — Иштин Кызыл Маанызынын ордени ле Октябрьский Революциянын ордени.

Байрам Кыпчакович — иштин ле јуунын, комсомолдын ла партиянын ветераны. Је ол ок өйдө бойынын, Карл Маркстын адыла адалган колхозынын патриоды. Шак онын учун колхозчылар карган ветеранга «Почетный колхозчы» деген бийик күндүлү ат адагандар.

1912 јылда Кеги ичинде јаткан кыпчак сөөктү биледе чыккан уулчактын јиит чагы сыраңай ла алтай албатынын историясында башталган јан солынталарла колбулу өткөн. Онын да учун эмди Байрам Кыпчакович ол өйлөрді эске алынып, јиит үйеге куучындаганда, олор оны чек ле чөрчөккө бодоп угадылар.

Чындап та, кайкамчылу, канатту өйлөр болгон. Ол туштагы комсомолдор — јуучыл отряд болгон деп айдарга јараар. Ненин учун дезе, олор партиянын иженчилү болушчылары болуп, јурт јерлерде Совет јан учун јартамалду иштер өткүрери, революциянын өштүлериле тартыжары, јурт албатыны бичикке үредери, ару-чек јадары ла абыскамдардын алдазынан айрылары деген сурактар — комсомолдын ижи болгон. Олор јал учун эмес, јангы јүрүм учун иштегендер. Одузынчы јылдардагы шак андый от-калапту комсомолдордын бирүзи Байрам Кыпчакович болгон.

Јаштан ала адазыла кожо өмөликте, онын кийнинде колхозто иштеп, јангы јүрүмниң јолыла баскан јиит уул, он јети јаштуда комсомолго кирип, онын активисттеринин бирүзи боло берген. Је анчада ла Совет јан керегинде јан политический таскадуны Кызыл Черүде аларга келишкен.

Алтай јеринен барган јерлеш уулдар ортодо комсомолдын обкомынын качызы болуп иштеген Шабычы Саранович Јлатов эскадроннын комсоргы болгон. Шабычы Саранович эмди де эзен-амыр, персональный пенсионер. Ол тушта кожо болгон уулдардан Чугин Күдер Јолодо, Белеков Јылчы Куладыда јурттагылап јадыры. Олор база пенсионерлер. Көп нөкөрлөри Ада-Төрөл учун Улу јууга барып божогондор.

Кавалерияда служить эделе јанган канчын-јиит комсомолды аймак башкарган коммунисттер јастыра көрбөгөндөр. Шак анайып, Короты јуртта «Кызыл Таң» колхозтын правлениезинин председатели болуп иштеп баштаган. Ол өдүп калган ыраак өйлөр, је Байрам Кыпчаковичтин јүрегинде кечеги ле немедий. Јүк ле јүс гектарга шыдар кыра, оны да иштеп алатаны шыра...

Јиркиреген каткы. Јиит механизаторлордын одузы. Анда база ла карган наставник Байрам Кыпчакович.

— Је, Байрам Кыпчакович, озогызынан эмеш кожуп ийзегер. Онызы јогынан кандый да кунукчыл! — деп, узун кара чачту комбайнер уул кокыр айасту сурайт.

— Чындап та, слер Ада-Төрөл учун Улу јуунын алдындагы јылдарда бистинг колхозты башкарган эмезигер бе?

— Ол тужындагы јүрүмди угарга солун ла болор эди — деп, кемизи де коштонот.

— Арайар, арайар, уулдар! Сөс Байрам Кыпчаковичке берилип јат! — деп, байагы ла комбайнер кыйгырды.

— Јадын-јүрүмнен башка јараш историяны мен слерге кайдан куучындап берейин, а вот кунукчыл деген неме јок болгоны чып ла чын. Аш-курсак уйан, эки колдын балтыры јарылганча иш, ачу-коронду өйлөр болгон. Андый да болзо, албаты кунукпаган, анчада ла јашөскүрим ачамыры јок кайкамчылу улус — деп, карган коммунист эртегизин эске алынып, куучынын баштады.

— Техника деген неме чек ле болбогон бо?

— Бистинг «Кызыл Таң» колхозто аш соготон эн ле баштапкы алган техникабыс «Призгалка», онын кийнинде «СОО-28» тагмалу төрт атла эбиретен машиналар болгон. Олор до биске не аайлу болуш болгон дейдеер. Онон башка бастыразы ла эки колдын кўчи: салдала сўрер, агашту-темирлў тырмууштарла тырмаар, ўренди колло чачар, одоор, сугарар, серпле кезер, сноптоор, сослондоор, клаттаар, онон кыштайын ла согор, элгеер, кургадар...

— Јуу тужында аш поставканы канайып табыштырып турган?

— Ол тужындагы иш фронтло түнгей. Кем де «эйт» деп айдар учуры јок болгон. Поставканы озо ло баштап табыштырар. Ўренди онын артканынан. Коозо-саазазы колхозчыларга артып јат. Ол до јайым эмес. Албатынын азыранган, аргаданган курсагы аарчы болгон.

— Ол переаванс деген неме не?

— Ой балдар, слер кандый ырысту өйдө бүткен улус! Переаванс деген сости јуунын ойинде өскөн јашөскүрим качан да ундыбас. Ол не дезе, айы-јылына иштеп јүрзегн, алар јалын јок, карын, колхозко төлўлў арткан учун, авансты ажыра алып салган деп айдыжатан.

— А ол ненинг учун андый?

— Онын шылтагы көп. Бир јанынан колхозтын государствога та-

быштырып турган продукциязынын баазы сүрекей жабыс болгон. Онын учун кирелтенип кеми жабыс, трудкүнгө үлөжетен акча сүрекей ас болгон. Экинчи жанынан дезе, колхозчыларга военный заем, подоходный налог, эт, сарју, тере, жымыртка поставкалар төлөөргө келишкен. Олорды база колхоз ажыра төлөйтөндөр. Онын учун трудкүнгө келишкен ас-мас акчаңды колхоз тудуп алганда, переванс болбой кайдар.

Ой андый болгон. Жуу. Албаты жегү учун нени де кыскабаган. Ырак тылда да фронтло түңей өлөрдин-өлгөнчө иштегендер. Же андый иш калас болбогону жакшы. Бистин албаты жеген. Шак онын учун ол буурыл башту карган колхозчылардын жүрүмин жаш үйе ундыбайтан болзо, сүрекей жакшы болор эди.

— Же уулдар, Байрам Кыпчакович ойто ло агитациязына көчүп браат ошкош. Казанчылар, көчөөрди капшай бери тартыгар. Ажанактар! Байрам Кыпчаковичке жакшы куучын учун жаан быян болзын! Бери отырыгар, өгөөн, койдын эдин түлген көчө, кайда узбектердин плобы эди— талдама ине! — деп, байагы ла комбайнер уул мактанат.

— Аштан жаан неме бар эмес, ажанбай база — деп, Байрам Кыпчакович табактын жанына тапшыланып отырып алды.

Жиркиреде каткырыжып, ойын-коқырда ырысту жүрген иит үйени көрүп отыра, Байрам Кыпчакович Улу жууда жыгылган олордын ада-өбөкөлөрүн эске алынат. Озогыда Коротынын колхозында кожо иштеген (оныла кубаар) уулдардан: Чеконов Айдын, Шундунов Айдыс, Маюков Тегин, Эмилов Күнде, Чекурашев Кыза ла көп өскөлөри де аңзыраган өштүлөрлө ат-нерелү тартыжып, Ада-Төрөл, албаты жоны учун агару тындарын бергендер. Ол эрлер эзен жүрген болзо, эмди база жашөскүримге жозок болуп, жаан тоомыда жүрбей кайдар. Эмдиги ырысту ой учун олор жүрүмин бергендер. Онын учун олордын кажызы ла үргүл-жиге ундылбас кереес болуп, албатынын жүрегинде артып калар учурлу.

Нөкөр Ыжыков солдаттын салымын база жетире өткөн. 1941 жылдан ала 1945 жылга жетире Ада-Төрөл учун Улу жууларда турушкан. Фашисттердин бажын тоскон Сталинградтагы тартыжуда Олөтүден барган Александр Николаевич Каташевле экү кожо болгон. Онон ары фронттын от-калапту жолдору алтай жуучылды Мелитополь, Севастополь городторды жайымдаарына, Турецкий вал дейтен куйак-шибеени жегерине, карындаштык украин ла белорус албатынын төрөл жалаңдарын ла городторын өштүнинг олжозынан жайымдаарына апарган.

Улу жегүнинг кийинде бистин најыбыс Алтай жерине бурылып жанган. Же амьрзынып отырар арга жок болгон. Арка-сынында шыркалу да болзо, аймактын жаандары алдыртып алала, ойто ло колхоз башкарап ишке көстөгөн. Анайып, одузынчы жылдардын коммунизи, албаты-калыктын ижин башкарган, Ада-Төрөлин корыыр жууларда турушкан ветеран ол күч өйлөрдө он төрт жылдын туркунына колхозтын председатели болуп иштеген.

Јурт хозайствоны билгир ле бичикчи специалисттерле, јеткилдеери јанынан КПСС-тин Тӱс Комитединин Сентябрьский (1953 јылда) Пленумынын кийинде Байрам Кыпчакович бичик билбезине салдырып, јабыс ишке кӱчӱрзин деп суранган. Нӱкӱр Ыжыковтын сурагын ајаруга алып, председателинен јайымдагандар. Је онын да кийинде тогус јылдын туркунына колхозто бригадир, управляющий болуп иштеерге келишкен.

Колхозтын правлениези ле партийный организациязы јаш ӱйедег јакшынак специалисттер ӱредип аларына јаан ајару эткени сӱрекеј јакшы болды. Алтанынчы јылдарда колхозтын бойынын уулдарынан бийик ӱредӱлӱ јурт специалисттер, ӱредӱчилер, инженерлер бастыра јӱзӱн техникала иштеер механизаторлор боло берген. Шак мындыј ајалга јажы јаандај берген ветеранга управляющийдин ижин бичикчи уулдарга табыштырып, мал ижине барар арга берген.

Јылкы мал алтай албатынын јӱрӱминде озодон бери он колындын болушчызы болгон. Онын да учун тӱрӱл колхозына јакшынак аргымактар ӱскӱрер каруулу ишти Байрам Кыпчаковичке бӱдӱмјилеген. Бу иште Нӱкӱр Ыжыков Кактунов Каскала, Мамаков Токойонго, Кыбыев Сергей-ле кожо он тӱрт јылдын туркунына иштеп, бийик кӱргӱзӱлерге једип алган. Карган колхозчы амыраар ӱйин беш јылга ажыра иштеп, јаан ченемелине јакшынак јылкычылар таскадарына брлужын јетирген.

* * *

Иштин ле јуунын, комсомолдын ла партиянын ветераны, Ондой аймакта Карл Маркстын адыла адалган колхозтын Кӱндӱлӱ колхозчызы Байрам Кыпчакович Ыжыков албаты-јоннын ижине ада-јаштан ала туружып, ак-чек иштеп келгени учун онын ады-јолы јаан тоомјыда, анчада ла јашӱскӱрим ортодо антыгарлу наставник.

Је бу ӱрӱкӱннин јӱрегин јангыс ла иштеги једимдер јарыткан эмес. Алган эжиле — Тӱкреш Кармановнала экӱ бежен јылга јетире эптӱ-јӱптӱ јурттагылап, тӱрт бала азырап чыдатканы анайда ок јаан ырыс ла сӱӱнчи болуп јат. Тӱкреш Кармановна ол кату јылдарда јалан јаш балдарлу артып та калган болзо, колхозчы келиндерле кожо кородоп то, кожондоп то бир аай иштеген. Улу јуудан улус јанарын олордын кажызы ла карандаыра сакып јӱрген. Андый ырыс кӱп келиндерге келишпеген, је Тӱкрешке келишкен. Байрам эжи айлы-јуртына, азыраган балдарына амыр-езен јанып келген.

Байрам ла Тӱкреш бойларынын ордына эмди тӱрт специалист чыдадып салдылар. Јаан уулы Анатолий чекист, Олег ле Юрий јуртхоз-специалисттер, кызычагы дезе культура ишчизи. Мындыј јӱрӱм олорго сӱрекеј јаан ырыс. Ненин учун дезе, бичик кӱзин таныбас Кыпчак кезигинин экинчи ле ӱйе балдары бастыразы бичикчи, бийик ӱредӱлӱ улус болор деп, кандый да судурчы айтпаган ине. Је андый аргага ойгор

Лениннинг тўзўгөн коммунистический партиясы ла Совет башкару канча ук калыкты бириктирген интернациональный политиканы чике бүүдүргенининг шылтузында жеткенис эмдиги үйеге јарт.

...Бүгүн бис почетный колхозчы Байрам Кыпчаковичтен коммунисттердин јүрүми керегинде суразабыс, ол јазым јогынан јүрегине сап тудунган учуралдарды эске алынып мынайда айдар:

— Шабычы Саранович Ялатов партиянын Оңдойдогы райкомынын баштапкы качызы болор тушта, «Сынок» деп кер атту ол туштагы 34 колхозты эбире јортуп јүретен. Кажы ла јуртта јуун јууп, партиянын ла башкарунын тургускан задачаларын јартап јүретен.

Ол эмезе райкомнын качызы болгон Беззубцев керегинде бир учуралды эске алынар:

— Јурт Советке кирбей колхозторло, фермаларла айландыра јорыктап јүрүп келеле, избачтан: «Сен бу күндерде кайда болдын?» — деп сураган. Ол дезе: «Мен кече ле Боочыла, Талдула јорыктап јүрдим» — деп айткан. Анайдарда, Беззубцев избач уулдын кара көстөрине кадай көрүп: «Сенин изинди мен ол јерлерде көрбөдим» — деп айткан.

Избачтын болгоны чын, је ол анда бойынын ижи аайынча нени де этпеген учун: «Изинди көрбөдим» — деп айтканы ол. Шак андый учуралды карган коммунист неге эске алынып турган дезе, ол эмдиги өйдө бичикчи, билгир, бийик үредүлү лекторлор, пропагандисттер, аймактын ла райкомнын да ишчилери јурт јерлерде јорыктап јүргенде, идеологический иштин кемин бийиктедерине, кыскарта айтса, бойынын ижи аайынча изин иле артыргызып јүрерине ајару эдиј јат. Коммунисттин күүни андый.

БАЛДАРДЫҢ ТОЛЫГЫ

Күүгей Төлөсов

КҮН ЧЫГАТ

Алтын узун кирбигин
Салып ийди ыраактан.
Мөңгүн тожон бажынан
Тайкылып чыкты кырлардан.
Чечектеги тамчылар
Чедиркентип күй чыкты.
Окшожорго көөркийлер
Солонгыланып эңчейди.
Уур чалынды антарып,
Уйкудан жалбрак ойгонды.
Жайгы күннинг алдына
Жайа-жайа керилди.
Жаш агаштын будагы
Кабай болды куштарга.

Жайканып кожоңын чөйбөргө
Кандый жакшы олорго.
Жайып алган туманду
Ыраак састар көрүнөт.
Жаштан ала жүргөн жер
Кандый төрөл билдирет.
Өлөң эдер өзөктөр
Өлөңчилерди сакып жат.
Бокчийлар жүдругын көдүрүп,
Балдарга база кекен жат.
...Уйген-куушкан шыңкырти
Жалтырап барат ырада.
Уүрелер үнин чайпалтып,
Өзөктөр көкси чылады.

МЕНИҢ КЫЗЫМ

Эпкелейге

Мениң кызым
Тарак ла алза,
Адазынын чачын
Суу чылап апарар.
Чычкандар анай
Тараар беди?
Мениң кызыма
Чаазын ла болзын
Жаылдада-бајылдада
Кычыра ла берер.
Чычканактар анай
Кычырар беди?
Мениң кызым
Кык эдип билер.

Мениң кызым
Нянь эдип билер.
Мениң кызым
Ойойымдап билер.
Мениң кызым —
Айайымдап билер.
Чычканактар анай
Билер беди?
Тышкары сооктон
Соолыктаганча келгежин:
Кызымнын жаактары —
Кып-кызыл яблоколор.
Оком эткежин —
Татузын не деер!

Кызымнын көстөри —
 Кап ла кара јодро.
 Је чончыгажын,
 Быштак сыгарга не деер!
 Кызымды айбыланарга
 Кереес эмей —
 Будаштарынын
 Сос уккурын не деер!
 Чычканактар анай
 Айбымды угар беди?
 Јай келгежин,
 Менин кызым —

Чечектег чечекке учатан —
 Көбөлөк ине, көбөлөк.
 Көөрөп тышкары ойнозо —
 Мечик ине, мечик.
 «Чоокыр ийтти чочыдып,
 Чочкого до табарар...»
 Индигип, жыгылып алала,
 Сыр каткыда ол жүрер.
 Чычканактар анай жыгылза,
 Каткыргай беди, а кызым?
 Ајан тууразынан көрөлө,
 Сүгүнгей беди, э кызым?

Јоргой Кыдыев

БИСТИҢ МААЛАБЫС

Бистин маалага келигер,
 Маала ажын көрүгер.
 Бышкан ашты амзагар,
 Быјырада чайнагар.

Јалбрактын алдында
 Јажынып ойнойт огурчындар.
 Грядканын кырында
 Кыйынынан јадат мырчактар.

Сарбайышкан сагалду
 Сары тыква армакчыда.
 Модный јажыл чачту
 Морковь јердин алдында.

Тегерик јүзин күнкузук
 Тенгериде күнге изидет,
 Согоно ачу — ол тамзык,
 Сонурказан, кезедет.

Чесноктор, мырчактар
 Чеден кууй өскүлейт.
 Кызыл јаакту помидорлор
 Күнге быжып тургулайт.

Ончозына јер јеткил,
 Онон артык не керек?
 Маалабыска келигер,
 Ончо аштан амзагар,
 Оны мактап жүрүгер.

ТИЙНГЕШТИҢ ЧЫККАН КҮНИ

Чыккан күнин байрамдап,
 Чылаганча мантап,
 Тийнгеш аңдарды
 Айлына кычырды.
 Айу, бөрү јаандарды

Айыл төргө отыргысты.
 — Кузук бар, чертигер,
 Куштар, аңдар курсагы.
 Мешке толтыра, јигер,
 Мендебестин тамзыгы.
 Эт јок, мөт јок,

Э-э калак, канайдар.
Айылдаштарым андый ок,
Азып нени кайнадар.
— Кузук база курсак ол,
Куштардын ла сооды.
Мешке база тамзык ол,
Мекелештин күндүзи.
Јуулу-үстү эт болзо,
Јуда салар ол эдим —
Көзи канду көк бөрү
Көбүги оозынан шуурайт.
Кылжыр көстү койонго
Кылчас эдип аяктайт,
Араайынан ыркыранат,
Ары көрүп арбанат.
— Чычкан, пөтүк
Болгон болзо,
Чын јыргал болор эди —
Кудачы түлкү јылбындайт,
Кызыл тили кызандайт,
Куйругын булгап отырат.
Катап-катап койонго
Кадай-кату ол көрөт.
Куды чыгып, койонок
Курбыйып калган отырат.
Арга јокто мешкени
Анаг-мынан кемирет.
— Айылдап келген айылчыны
Ангдыйтан јаңаар јок.
Јибес те болзо, курсакты
Јектейтен учур јок. —
Бөрү, түлкү кылыгын
Билип тийингеш айдынат.

Кулагы түлей Айуга
Куурган кузук эзелет.
Јаантайын торо таралга
Јаан аяккла јетирет.
Кызыл кабакту күртүктер
Кыјырантып тургулайт.
Куйруктарын јайкагылап,
«Күртту тарал» дешкилейт.
Мешкеден эткен сырага
Мелиреп ончозы эзирди.
Тан атканча аралга
Табышту јыргал көргүсти.
Эзиреле, койонок
Эје түлкүни чалчыды.
Бөрү онтойт: «Ох, ох,
Бөөрөгим неге сайылды?»
Күреелей туруп, күртүктер
Күлүрежиپ ойноды.
Чарбайа тойгон көрүктер
Частушкалап турдылар.
Төңөшкө чыгала, бир айу
Чурана тартып кожондойт.
Билинбес эзирик эне айу
Бийе салып бошпондойт.

Түниле ан-куштар
Түймөп-јыргап алдылар.
Бой-бойлорын јишпеди,
Бат макалу түн өтті.
Агарып тан јарыды,
Аңдар-куштар таркады,
Тийингешти алкап,
Тил көбинче мактап.

КӨЧҮРИШТЕР

Антуан де Сент-Экзюпери

УЛУСТЫҢ ЈЕРИ

(Повесть)

Анри Гийоме! Сеге, нөкөрүм, бу бичикти кереестеп чүмдөдүм

Јер бистерди акту бойыбысты билерине ончо бичиктерден артык үредет. Менин үчүн дезе ол бистерге удурлажып јат. Кижилер буудактарла тартышканча ачылат. Је оларды эркитеп чыгарга кижиге јепселдер керек. Ого керки ле салда керек. Кырачы јерди сүрген аяс, ар-бүткеннен онын бир кезек јажыттарын эмеш-убаштан ача согуп лз јат, а ол ачылган чындыктар дезе бар кижиликке текши келижетен јанду. Онойып ок самолет — кейдеги јолдор өткүретен јепсел — кижини эн јебрендик сурактардын күреезине такып кийдирет.

Аргентинанын үстиле эн башкы түндеги учуш керегинде менин көксимде јаантайын тирүү санаа бар: төмөн, тепсенде, јылдыстар ошкөш, жагыскандыра сурлашкан чачынгы отторлу койу түн.

Бу тегиистий карангуйда кажы ла от кижиликтин куулгазын сагыжын јартап керелейт. Шак ла ол туку очоктын јанындагы улус бичиктер кычыргылап, санангылап, бой-бойынан санаа-шүүлте алыжып отырган болор. А мынызынын јанында — орчылангнын табыскагын табарга чырмайган, Андромеданын тумантыгы канайда бүткенин билерге баштары чыдырашкан улус отырган болордон аябас. А бу үйде көөркийлер шак эмди ле сүүш абына күйгилеп јаткан болбайсын. Бой-бойынан узакта, бу кен-тепсен талада суркурашкан оттор. Олардын кажызы ла бойына база јемит керексийт. Эн кемзинчек те, эн јобош то дегендери база ок. Темдектезе, поэттин оды, качыныый, агаш јонор устыый. Је бу тирүү јылдыстар аразында өчүп те калгандары кандый көп, јабык көзнөктөрдүн көбизин, уйкудагы улустар канча...

Бой-бойына кол беришсе, јакшы болбой кайдар. Тепсен талада, бой-бойынан астыгып, ыраакта күйишкен бу отторло кижилер тил алыжып, кууучындажып көрзө, кандый јакшы болбос эди.

1. Линия

Бу 1926 јылда болгон керек. Мен ол тужында, Аэропосталь ла Эр-Франс болголокто, Тулуза-Дакар линияда кей колбу јеткилдеп турган Латекозр компанияда пилот болуп жаңы-јаңы ла иштеп баштаган

эдим. Бойымнын бу ижи-тожыма мында үренип-таскап турган тужым болор. Оско нөкөрлөрүмди ээчий, почта тартар самолетторло учатан жаан чекке јединер алдында, жагы келгендер бастыразы өдөр јанду ченелтенин ойинде јүргөм: талбыныш аайлу таскамал учуштар, Тулуза ла Перпенйан ортозында ары-бери учуштар, тоштый соок, кижир киреер ангарда метеологияла эстегедий эрикчилдү уруктор. Бистин көксибиске ол өйдө Испаниянын эмди үстине танышкалак сындырынан јалтанары ла «карганактарды» байлайтаны уйалап турган туш ошкош эди.

Бис «карганактарга» ресторанда ла жаңыс јолыгышканыста, олор чала башкаланып, бистерге туткуланган-бийиркеген аяс, үречиркегилеп те туратан. А качан олордын кажы бирүзи. Аликантенен эмезе Касабланканан јут-јулакай күнде јанып келеле, сүрүк куртказы көк-мөөн ажанарга оройтып калган киргенде, бистин кем-кемибис оны чала јалтана шылап баштаза, «карганактын» үзүк-үзүк каруулары өткүрө бистин алдыбыска тузактарлу, кей тамыларлу, кенетийин өңдөй-ижип келер кайаларлу, мөштөрдү тазылдуга кодору согор јоткондорлу чөрчөктий телекей ачыла түжетен. Кара улуулар¹ кийдирбей-өткүрбей өзөктөрдүн оозын корып јадар, јалтылдашкан јалкындар дезе туулардын килен баштарын чололодып, тамырланып турар. «Карганактар» бойлорын канайда байладарын јакшы билетен, олор бисти, неме билбес көөркийлерди, куйка башты јымырадар куучындарла бактыргылап алатан эмей. Је кажы бирде олордын бирүзи ойто јана келбейтен. Шак онын учун олорды тооры-байлаары эт-јүректө эр-јагына артатан.

Санаама Бүринин бурылганы эмди де јакшы кирет, ол соңында Корбьеде оодылып божогон эди. Карган пилот јаныбыска жагы ла келип коштой отырган бойы, унчукпай, түлтүйип калган ажанып јатканын көргөн кижиге онын јуукта жагы ла өткөн кату ченелтезинин јүги сыртынан түшкелеги јарт билдирер. Бу учурал јут-јулакай күндөрдүн бирүзінде, бастыра линияда тенгери түй тунуп калар тужында, учуштагы пилотко дезе озого байканду керептерде уй-мылтыктар бойынын ордынан кодорылала, палубаны канайда оодып-јулдап туратан эди, шак онойып ок туулар да балкашка андангылап, јызырашкылап туру деп бодолор тужында эниргери болгон.

Мен Бүринен көс албай ширтеп отырала, учында чилекейимди ажырып ийеле, рейс күч болгон бо деп сураарга тидиндим.

Бүри мени укпады ошкош, ол тарелкеге энчейген бойы, мандайын јуурып, мендебей ажанып ла отырды.

Ачык самолетторло учуп турган летчиктер јутта, көрөргө јакшы болзын деп, алын шилден бажын чыгарып, ичкери карап барадар, онын учун салкынга тунуп калган кулагы, јерге түжүп те келзе, бир

¹ Улуу — дракон.

канча шуулаганча болор. Анча-мынча болголы, Бүри бажын өрө көдүрүп, менин сурагымды жаңы ла уккан немедий, санаа алынып, кенетинин тала каткыра берди. Бу каткы мени көөркөткөн дө, кайкаткан да — Бүрини каткычы деерге болбос — эмди онын арыган-чылаганы да меге эптү-жараш көрүнгөн. Бойынын жөнүзи керегинде ол өскө жартамал эптеген, бажын ойто ло тарелкеге бөкөйтип, ажана берген. Же рестораннын танкылуу-ышту залында, түштеги бор-ботко керек-жаргын эдип божоголы эмди тойынгылап отырган оок-тобыр жамылулардын ортозында бу арка-сыны арыган-чылаган нөкөр меге сүрекей быйанду кижидий бодолды: кату кабыктын ичинен улууны жөндеген ангел көрүнди.

Бир күн эниргери мени де директордын кабинетине алдырган. Ол меге мынайда айтты:

— Эртен слер учуп барарыгар.

Мен чыкпай, ол мени бар деп качан божодорын сакып отырдым. Же директор анча-мынча унчукпай, оноң мынайда кошкон:

— Инструкцияны слер жакшы-жазап үренип алган бедигер?

Ол өйлөрдө моторлор эмдигизиндий быжу эмес. Олор бисти улам сайын чокко салып, ай-уй дегелекте, күзүрт-мазырт эдип, үреле берет. Ол тужында салымын жаңыс: Испаниянын карам-кайрал жок сүүрилерине сайалып, сапталарын. «Мотор мында үрелзе, — кайракан дезен база! — самоледын да оноң ол тарыйын тем алынар жанду да» — дежип, ачуурканып туратаныс. Же самолетты солып алар аргалу. А кижини? Шак онын учун элден озо кичеенетен керек — каралгатып тура канай-эштеп кайаларга ла табарбаска чырмайары эди. Андый болордо, бистерге катудан кату кезедү-кекедү эдип, кайыр-каскак жерлерде талай булуттын үстиле учарын жараттырбайтан. Арга жокто конорго керек болзо, летчик ак көбөн булуттарга көмүлип жада, көскө көрүнбес каскак тууга табарардан да маат жок.

Шак онын учун ол энир табылу үн катап ла катап учуштын ээжилерин меге быжулап турганы ол эмей база:

Чын, самолетты Испанияда талай булуттын үстиле компасту башкарып учарга көөркөмжилү ле болбайсын, же...

Ойнодо сөстөрдү кулакка там ла иле, там табылу эттире айдып:

— ...Же ундыбагар: талай булут алдында... слерди мөңкүлик сакыыр.

Оноң улам бу түймеени жок, токынаалу телекей, бу жалбак, жатыра ла жабыс телекей — булуттардан чыга конзон, ачыла түжер телекей меге жаңы учур алынды. Онын кеберкек бүдүминде кижиге жеткерлү баспак бар эмтир. Ого учуразан — божоорын. Мен оны — же ле деген апагаш баспакты — анда, төмөртинде, будымнын алдында канайда кетеп жатканын коспоктоп-бодолдоп туратам. Бастыра бодоштырулардан кыйыштыра, төмөртинде улустын шакпырты, табыжы

эмес, городтордын каймырты эмес, је мындагызынан да чик јок артык аалга-тымык — мөңкүлик токыналу. Бу ак јелим меге бар ла јок телекейдин, билдирлү ле билдирлү эместердин аразын бөлиген кыйу кептү билдирген. Јүк ле культура, цивилизация, кижилик иш биске корүмјик не-немеге учур беретен эмтир деп, мен сезип баштагам. Туучылдарга тегиистий булут база таныш, је булуттар билдирлү эместин көжөгө-бүркүзи болуп, оны јажырып-јаап турганын олор көрбөй јат.

Кабинеттен чыгып, мен ичимде јаш баладый оморкош сезиндим: эртенгиде меге де пассажирлер учун, африкан почта учун каруулу учур түжер. Је эмди үстине бу чекке турар аргам јогын мен база биллип тургам. Бойыма мен учушка јетире белен эмес деп билдирип турды. Испанияда коночы площадкалар сүрекей ас. Керде-марда авария болгожын, кайда конотонун билбес болгоным мени анчада ла чочыдат. Је бу тартыжуга кирер алдында јүрегимди јалтаныш та, оморкош то толтырып турганы учун, мен Гийоме најыма бардым. Гийоме бу јолдорды мененг озо таныган. Гийоме онын сүмезин билетен, ол Испаниянын марын бойы таап алган. Гийоме мени ончозына үредип, јартап берер учурлу.

Мен ого кирип келзем, ол күлүмзиренип ийди:

— Мен солун табышты угуп койгом? Санаан кандый?

Ол шкапка базып келеле, онон бир шил портвейн ле эки стакан чыгарып, күлүмзиренип, меге јана бурылды.

— Бу учун ууртап ийер керек. Көрөрин, үзеги талдама болор эмей аа!

Соңындагы јылдарда Анды Кордильердин ле Түштүк Атлантиканын үстиле почта тартар рейстердин ончо рекордторын туй соккон најым, бу өйдө ден јаркын чачкан лампа чылап, бойынан быжу күүн јайылтып турган.

Ол энир лампа алдында, пиджак јоктон, колын чалый салала, кижининг күүнин өрө көдүрер күлүмјилү отырган бойы, тегине ле мынайда айткан эди: «Јоткон, туман, кар-јут — ончозы сеге чаптыгын, чын, эдер эмей. Је сен дезе мыны ончозын сенен озо өткөндөрдү сананып, бойына мынайда айдын: өскө улус чыдашкан болзо, мен кайткам чыдашпас». Ого до јок, мен картамды јайа тартып, оны маршрутты меге көрүжип-јартажып берзин дедим. Лампанын јарыгында јаан нөкөримнин ийинине јөлөнип алып, школдогы јылдарымнын токыналын мен катап алындым.

Је бу географиянын кандый кайкамчылу урогы болгон дезеер! Гийоме Испанияны меге тегине ле јартаган эмес, јок, онын шылтузында Испания менин најым болуп баштады. Ол меге гидрографиязы да, эл-јоны да, малынын тын-тоозы да керегинде айткан эмес. Ол меге Гвадикстин бойын эмес, је Гвадикстин тужында үч апельсин агаш ба-

рын куучындаган: «Ајыктан! Олорды картанда темдектеп ал...» Онойып үч апельсин агаш картамда, Сиерра-Невадага көрө, јаан жер алды. Ол меге Лорканын бойын эмес, је Лорканын тужында тептегин ферма барын јартаган. Ферманы, онын јадын-јүрүмин. Фермердин бойын. База онын үйин. Бистен бир мун беш јүс километр кирезиндеги телкемде алысталган бу эш-нөкөрлөр айдары јок јаан учур алына берди. Олор туунын эдегинде јуртаган болуптыр, онын учун маяктын ишчилери чилеп, олор улуска бойынын отторыла јол көргүзип болужарга качан да болзо белен эмтир

Шак онойып, бис јок жерден, бажына чыкпас узактан, чыгарыптаап алган јетирүлерди телекейде бир де географ билбес. Не дезе географтардын јилбүзи јүк ле јаан-јаан городтордын суузажын кандырған элбек Эброго једет, а Мотрильдин бадыш куйында көк өлөнтө көмүлип, көрүнбей аккан кожомо — ол акта тоолу чечектин сугады, олордын көзине тийбес те. «Ол кожогодон аяп тур, ол акты үрөп, оны кечире агып барган... Оны картага темдектеп алдың ба?» О! Мен Мотрильдин ол јыланагын ундыбас эмейим! Ол ден јүдек кожомо эмей, јаан ла болзо, бойынын коркыражыла онго јуук баканын кулагын соотодот деерден башка, је мынан эки мун километр кирезинде өлөң-чөптин алдына түрүлип, јажынып киреле, бир көзи јабык, је бир көзи ачык, конор јер бедреп, ол akka тыным алып түжеримди ле кетеп јатканы бжжу. Је келишкен ле тарый ол мени јаан карам-кайрал јогынаң отту сноп эдип ийери аланзу јок.

Јалбактын кырында отоп јүрген одус тын сүзеген кучала да туштажыны мен чат-мат сакып турдым. «Бу јалбакты сен куру деп бодоорың, је конойын ла дезен — јырс-марс, бајырт-бујырт! — көлөсннинг алды орто маарашканча одус куча келер... «Јеткерлү кучалар! Мени мындыј да коркышту кекедү сакып турганын мен шык эдип, алаатыган күлүмјилү угуп отыргам.

Бу јарык кыпта картамдагы Испания бир эмештен куулгазынду ороон болуп кубулган. Чалый-керий чертиктөрле мен конотон площадкаларды, баспактарды, тузактарды темдектеп отырдым. Бу фермерди, бу одус кучаны, бу кожомоны мен лаптап туруп темдектегем. Географтарга јектедип турган койдың одорын да картага чын-чике кийдирип ле койдым.

Гийомеден јакшылажып чыгала, менин соотоп базар күүним келди. Соок кышкы эгир болгон. Тонимнын јаказын көдүрип алдым. Өрө-төмөн нени де сеспей өдүшкен улустын ортодо канчын амадула көксим толып, мен јенил тынып бараткам.

Таныш эместер ортодо мен көксимдеги туш улустын көксине көрүлбес јаан јажыт барына каранынаң оморкоп тургам.

Олор мени кайдан билзин, бу кийик улустар, је шак меге эрте танда бир јүк почтоло кожомо олор бойларынын амадаган санаала-

рын, эдетен керектерин бүдүмчилеп берер эмей. Бар иженчилерин олор шак менин колдорыма туттурар. Онойып, жакамды көдүрүп алган басып барада, мен бойымды олордын коручызы кептү сезинип тургам. Же менин оморды кичееп-килеп турганым омордын тужинде де жок.

Түн меге ийген сигналдарды да сеспес, омор түлей болгон до. Чала башталар аайлу бу карлу жоткон бу түнде менин баштапкы рейсимди уурладып койгожын, онызы акту бойыма, жүрген жүрүмиме жаан камаанду болор эмей. Ылдыстар ээчий-деечий өткүлөп турды. Же ары-бери өткөн улус мыны сескедий кирелү деер бе? Жажытты жагыс мен билетен эмтирим. Согуш алдында өштүнүн турган аайы керегинде жетирүүлөр алып турганымды кем сессин...

Же меге андый жаан учурлу жетирүүлерди мен жагыылдык сыйлары суркураган жаркынду витриналардын коштойында туруп, алып тургам. Мында бу түнге јер үстинин бастыра бар алкы-јөөжөзи чыгара салынган кептү бодолот, мен дезе омордон камааны жок туура болгонымды оморкоп сананганым, каладып турган немедий. Мен јеткерге кететирткен јуучылдый болгом до: бу суркурашкан байрамнын суу-таштары меге не керек, бу абажурлар, бу бичиктер? Мен туманда жүзүп бараткам да. Мен, гражданд јамылу летчик, учушту түндердин ачузын амзап койгом до.

Мени ойгоскылап ийерде, үч час түн. Көзнөктин жаактары серпе тартып кайра ачтым, јаашка јунулган городты көрдим, ойndo бу тужымнын аңылу кереезин сезинип, мендебестен кийиндим.

Јарым сагат бажында мен јаашка жалтыраган тротуарда содойто тургускан чемоданыма отырып алып, автобусты сакидым. Менен озо бу кереес күнинин сакылтазы тужында канча нөкөримнин жүреги эдип сыстады не! Же, карын, толыктан таркырап, темирлери калырап, озогы тарадай чыкты ла, мен дезе, менен озо өскө дө нөкөрлөр чилеп ок, тууыраган таможенник ле тоолу јамылу ортозына кысталыжып туруп, отырып ла алдым. Бу автобуска тоозынду канцеляриянын, кижинин жүрүми чалдыгар эски кабинеттин тынчу јыды шингип калган. Кажы ла јарым километр бажында ол токтой түшкенде, база бир канцелярист, база бир таможенник, инспектор кармадап кирет. Уйкузырашкан пассажирлер жагы кирген кижинин эзенине уйкулу үниге нени де ынгыранган ајас, онгы жок каруу бергилейт, онызы дезе арай-керейден отырып алган ба, жок по база ла «кыхх» саларга јазанат. Тулузанын бу күрлемелдү оромыла тоңдолышту тоң кунукчыл барыш болуптыр: гражданд летчик, јамылулардын ортозына киргели, баштап тарый омордон незиле де аңыланбайтан эмтир. Же оромдогы фонариктер элестелип, аэропорт јууктап келеткен сайын, бу шалтыраган эски автобус ого јүк ле боро кабык кептү бодолып, кижі оноң кубулып калган чыгар учурлу.

Нөкөрлөримнинг кажызы ла мындый ок таң эртеде эм үстине жаандарына сөс уккур, эм үстине инспектордын кырмазын тудунып угар чыдулу да бойынын ичинде испан, африкан почта учун каруулу кижиги туулып келеткенин сезетен, үч частын бажында жалкындардын жалтылдажы өткүрө Оспиталеттин улузуyla удур-тедир көрүжетен кижиги туулып жат деп... төрт частын бажында дезде оны жендейле, бойынын билгенинче, тидингенинче, коркыбай-айабай, талайдын үстиле өдөр бө, айса Алкойдын тектирин табара чике-чике шугуйтан ба деген жопти кемнен де эмес, жаңыс акту бойынан алатан кижиги туулып жат деп, күкүртле, тууларла, теңисле нееркежетен кижиги туулып жат деп, ол бастыра көкси кегип сезетен.

Мындый ок таң эртеде Турлузанын бүркүк кышкы теңеризи алдында ады-жолун билишпес үүр улустын ортодо бир де башказы билдирбей турган кажы ла нөкөр беш частын бажында түндүктин жүдын ла карын кийин жапында арттырып, кыштан айрылып, газты астадып ийеле, күнге идирткен, жайгы Аликантеде конорго түжетен бий онын көксинде ойгонып жатканын быжу сезет.

Эски автобус эмди жок, же онын жүдеги ле жудангызы эмдигенче санаамнан чыкпас. Бистин ижибистин кату сүүнчилерине керектү жазаныштын кебеделери ошкош болгон ол. Мынын ончозында кем-кирелү тудуныштын иле тагмазы бар болгон. Санаама кирет, үч жыл өткөли болор керек, бу ойдин туркунына жолдошторымла он до сөс угушпай жадып, мен пилот Лекривеннин өлүми керегинде уккан эдим. Туманду күнде эмезе туманду түште бе мөңкүлик токынага жүрүп калган көп нөкөрлөримнинг бирүзи Лекривен болгон.

База ла үч час эртен тура болгон эди, мындый ок тымык турган, кенетийин бүрүнкийде көрүнбей турган директордын инспекторго айтканы угулды:

— Лекривен бүгүн түнде Касабланкада түшпейтир.

— Аа! — деп инспектор унчуккан. — Аа?

Онон кенетийин серт эдип, ок тийгендий ойгоно чарчап, чек ойгонып келерге серт эдип, кичеенкейин керелеерге кошты:

— Аа! Чын ба? Ол өдө конуп болбогон бо? Тескери бурыган ба?

Ого автобустын түбинен «жок» деп кыска каруу бердилер. Бис эрмектин улаларын сакыганыс, же база бир де сөс айдылбады. Онон секундтар ээчий-деечий учкан сайын бу «жокты» ээчий не де болбос деп, бу «жокты» кем де кубулар күчи жок деп, Лекривен жаңыс Касабланкага конбогон эмес, жок, ол эмди качан да база кайда да конбос салымдузы там ла жарталып, жаанап келген.

Шак онойып, мен де бу эртен турада, баштапкы рейсимнинг тагында бистин ижибистин жаң-ээжилерин кыгыс этпей бүдүрип, автобустын шили өткүрө фонарлардын одын кайра чачып жалтыраган күлемелди көрүп барада, бек санаам чала кайылып турганын сезинип

отырган. Салкын түүнтилер сайын пальманын жалбрактары ошкош, жаан-жаан толкуларды айдап турды. Менин сананганым: «Чындап айтканжын... Меге качалганду болуп туру... Баштапкы рейс болзын...» Мен инспекторго көрдүм. «Күнниң аайы коомой дезеер?» — Инспектор көзнөктөн чылаазынду көрөт: «Онызы нени де керелеп турганы жок» — деп, ол учында борбос этти. «Јуттын темдеги айса кандый болотон?» — деп, мен бойымнан база ла такып сурап отырдым. Кече энирде Гийоме жаңыс күлүмжизиле «карганактардын бисти калажырадып турган кекедүлү белгелерин туй согуп, арчып ийген, је менин санаамда олоордын айткан сөстөри ойто ло кайкалап келет, амыр бербей кин иектейт: «Линияны калганчы тажына јетире јакшы билбес бараксанга ичим ачыыр, карлу куйунга учураза, божогоны ла ол. Канайдар, ачу-у! Је ологор, эм сананза, бойлорынын тоомјызын тударга керек ле болгон ине, ээ чаалта! Онын учун ологор биске чала килеген аяс көргүлөп, бистин неме билбезиске јаан ачуурканган кептү, баштарын јайкашкылап турар. Онызы бистерди канайда кемзиндирип туратанын айтпа да.

Чындап та, бистин канчубыска бу автобус калганчы јабылагы болды не? Алтаныска ба? Сегизенибиске бе? Ологордын үзезин јутту тан эртеде бүрүнккү чырайлу бу ок шофер тарткан эди. Мен кайа көрдим: карангуйда кызыл точкалар жарыгылайт, сананыштарга аай этире ситареттер јалт эткилейт. Карый берген служащийлердин аргазы жок сананыштары. Бистердин канчубыска бу јолдоштор калганчы көдөчилер болды не?

Мен ачык-јарык, арай-такпаа эрмек-куучындарга тыңдаланып бараттым. Оору-јобол, акча-манат, айыл-јурт керегинде эрикчелдү эрмектер. Бу улус бойлоры бойын сугуп койгон түрмезинин стенелерин јурагылайт. Јалт эдип, салымнын јүзи алдыма кенетийин тура түжет.

Карган канцелярист, жаңыс автобустагы јолдожым! Кем де качан да бу түрмедег качарга сего болушпаган, је мында сенин бурун жок. Термит чилеп, јарыкка чыгар бастыра үйттерди туй бөктөп туруп, токынал деген түрменди сен акту бойын төзөгөн.

Сен бойыннын аргалу-чакту буржуазный јадыныга јакшызынып, аайына јапастырып, туйук сууда јаткан курт чылап, салкындардан, кирүлөрдөн, јылдыстардан бөктөнөп, јүдек чеденди сен акту бойын туткан јогын ба. Сен бажынды јаан сурактарга тазырадар күүнниң жок, сен амыр јадайын деп јүредин, онын учун кижиге болгонунгы чек ундынып койорго сего тегин де күч. Јок, сен јорыктаган планетанын кижизи эмезин, сен каруузы табылбас сурактарды алдынга качан да туртургуспас эмейин: сен — Тулузанын мешчанини. Бойынын ойинде, күн эртеде сени кем де токтопогон. Сен эдилген балкаш эмди кадып-какшап калган, онын учун сенин ичинде, айса болзо, бир тушта чындаптан бар болгон уйкудагы музыкантты, поэтти эмезе астрономды эмди кем де ойгозып болбос.

Менин жаштын табыражына база комыдаарым жок. Ижимнин илбизи алдыма, эки частын бажында кара улууларла ачыйдан кабыжатын тартыжуунун, көк жалкын чүрмештерлү сүүрилердин телекейин ачар; түн кирген тарый жайымдалткан бойымнын жылдыстардын аайыла жол салып баратан телекейимди ачар.

Бистин кереестелиш шак онойып өдөтөн, бис рейстерге онойып атанатан эдибис. Энчилген кейибистин түптерине, ишке темигип калган профессионал водолазтар чылап, бис токыналу көмүледис. Эмди бу кей ороондор жакшы шинделип калган. Летчик, механик, радист учуралдын табына салдырбай, лабораторияда чылап, бөктөнүп алгылайт. Азыйда бис чилеп, озор эмди учужында кайдан сокор болзын. Озор пейзажтын кыймыктап солынганына эмес, стрелкалардын ойынына бүдүнүп, озордын сөзүн угуп жат. Тыштындагы карануйда—тенкейишкен туулар. Же бу озорго туулар да эмес, жок, озор эмди жуугын-ыраагын приборлорло озолодо чоттоп-билип алатан көскө көрүнбес ийделер деп бодолот. Лампа жанындагы радист цифраларды лаптап бичип отырат, механик картага темдектер тургузар, пилот дезе туулар жолунан тууралай берген болзо, бараткан жолунын аайын жакшы билип, солдой кыйа өдөргө сананган учарлары эмди маңдайына согулта эдерге жазанып алган болжогун, курсты белен түзедип ийеле, жеткерлү жерди керектебей, көндүрө уча берет.

Жердеги дежурный болгон радисттер дезе ончолоры бир уула нөкөринин кычырганы аайынча дептерлерине мынайда кичеенгилеп бичип салар: «Ноль час төртөн минут. Курс эки жүс одус. Бортто учуралдар бир де жок».

Эмдиги экипаж онойдо жорыктайт. Ол кыймыгуда болгонун сеспей жат. Ол түндө, талайда чылап, бастыра ориентирлерден алыста эмей. Жаңыс ла моторлордын тыркыражы бу жарык кыпка толып, очы өскөртөр. Же ой өдүп жат. Же циферблаттарда, радиолампаларда, стрелкаларда та кандый да кайкамчылу алхимия кайнап жат. Секундты ээчий секунд туркунына жажытту имдештер, тунгаксу сөстөр, тыгыскулу аярыныш куулгазынды белетеп-жазап ла жат. Ойнодо, ой жеткежин, пилот кабинанын шилине быжу түртүлөр аргалу. Локтон алтын туулар: коночы площадканын отторына ол чололонуп жадар.

Же түнөй ле, аэродромнон эки час учуш кирезинде болуп, аалалгабысты шүүй тартып көргөн бойыбыска ол кенетийин Индияда болгонысты, бистен чек ыраактадый бодолор рейстер бистин ончобыска база болгон ло, не дезе бурылатан бир иженчи жок коркышту алыс жердедий бодолотон эди ол тушта.

Мермозло шак андый учурал болгон. Ол Түштүк Атлантиканы гидропланду эн башкы кечеле, энир түш Пот-о-Нуардын тужына жууктап келеткен. Бу өйдө онын көзине чике ле ичкери алдында кажы ла минут сайын бийиктей салган стенелер чилеп, там ла там чогуштыра

јоткондор куйрукталып-каталыжып турганы көрүлди. Ойдо караңгуй түн түжүп, мынызын оноң жажырып ийген. Бир час өткөли, булуттардан чыгала, ол куулгазын каандыкка киргенин сести. Храмның баганалары чылап кыймыгы жок сырайып, кара-кара жоорлор өңдөйишкен тургулайт. Көөгөн неме ошкош, телбек-телбек баштары јотконның бүрүңкүй, жабыс бүркүзине сүзүлишкен турат, је бүркүнің јыртыктары өткүре јарык тийип, бу баганалар ортозында толун ай чалып, эччелип јаткан соок талайды јарыдат. Јарыктан јарыкка, өткүштең өткүшке узун-улу чакыларды эбире согуп, карайлап-күркүреп јаткан талайдың үстиле төрт час улай айдың чөймөдөлдөрин кууй учуп, Мермоз ээн оодыктар ортозынан бу храмнан чыгар эбин бедреп бараткан. Айгулдардың бу ойыны оны коркышту кайкаткан учун, ол Порт-о-Нуарды өдөлө, жаңыс керек дезе коркорын да билбей калганын жаңы сананган.

Бар телекейдин кыйулары тууралай беретен туштар менин санаама база кирет. Ол түн Сахараның аэродромдорынан меге радиоло берилген јетирүлер ончозы төгүндү болуп калала, радист Нери ле мени тенгеринин түбине астыктырып койгондор. Туйук туман өткүре төмөртинде суу жалтырт эдерде, мен јарат тоон серпе бура соктым, је ачык талай јарар канчийан ырап калган аайыбыс биске чек јарт эмес.

Јаратка једетениске бис јаан иженбей ле турганыс — горючий јетпей калардан аяабас. А јаратка јеткели, конорго быжу јер табар керек. Айла ондый јер ден табылар ба? Качажып, ай ажыды боло берди. Булундарыстың аайы керегинде јетирүлер јогынан улам, бис тегин де түлей бойлорыс, там үстине эмештен сокоорып баштадыс. Ай, кызарып јаткан чок чылап, туманда арайын өчүп бараткан. Устибистеги тенгери булуттарла туй тартылып келди. Туман ла булут аразында јаркыны ла јүрүми жок телекейде бис учужысты улалткан эдибис.

Биске каруу берип турган аэропорттор бистинг аайыбысты, кажы тужындабысты чокымдап болбой тургулады: «Кажы туштагар јарты јок... Кажы туштагар јарты јок» — не дезе бистинг үнибис олорго бир уула бастыра јанынан торгуланып, ол ок өйдө кайдан да јок јерден угулып тургандый болгон.

Је кенетийин бис чөкөп калган тужыста, ичкери горизонтко чала солдой јаркындалган точка көрүнди. Мен аайы-бажы жок сүүнгенимди не деер; Нери меге эңчес эдерде сүүнгенине кожондоп турганы кулагыма кырпыштай угулып калды! Бу јарт ла аэропорт, бу маяк болор эмей, өскө не де болор аргазы јок. Түнде бастыра Сахара караңгуйга чөңүп, учы-куйузы јок, өлү территория болуп калатан да. Анда өскө от кайдан келзин! А кичинек одычак бирде күйүп, бирде өчүп турала, кенетийин јап этти. Јок! Чек јок! Эмди канайдар? Бис јастыра көрөлө, курсты горизонттын үстінде булут ла туман аразында элес эткен ашкын жылдыска уулу алган эмтирис.

База ла база оттор көрүнип келгилейт. Бис бодоп ло иженип, канайып база иженбейтен! — курсты ологро уулу алар ла болзобыс — төгүн, жоголгылап калар. Арт учында бир одычак, бисти андыжып турган немедий чат жоголбой турарда, калганчы катап ченежип көрдибис: «Ичкери от көрүнөт — деп, Нери Сиснеросто аэропортко жеттирди. — Чын от по, жок по, билбезис. Ол чын слер болзогор, маякты үч күйдүргер, үч өчүргер!» Сиснерос дезе маякты үч күйдүрген, өчүрген, је бистинг көс албай көрүп турган кайралы жок каргышту от — жапылдабас, садынбас чолмон эмтир.

Горючийис там астап та келетсе, онызын керекке албай, бис алтын кармакты чокыган балык чылап, там жастырып турдыбыс. Биске бодолгоны жаңыс — бу маяктын чын оды; биске бодолгоны жаңыс — бу тыныбыс алар площадка бу, жүрүмис бу, је онойдо бодогон бойлорыс курсты катап ла база өскө жылдыска алып койгон эмтир.

Шак ол тужында бис чындык планетаны, бистинг планетабысты, таныкту пейзажтарлу, наҗылык тураларлу, жүрекке кару улустарлу ол сок жаңыс планетаны бедреп турала, түдүскекте, једип болбос жүстер тоолу планеталар аразында астыгып калганыбысты јарт сестибис.

Сок жаңыс планетаны бедреп, кайда... Мере ол тужында кандый јурук көрблөнүп келгени слерге куучындап берейин, је жаңыс онызы слерге јаш баланынг сооды деп бодолордон башка. Је кандый да јеткер-түбек тужында кижии бойынын бүткен бүдүүзинен айрылбас эмитир, онынг учун менинг бу да кату өйдө ичер-јиир күүним келген. Менинг сананып турганым жаңыс болгон: Сиснероско ло једип алатан болзобыс, ол тужында бактарды күйгүр немеле толтырып алала, јолыбысты улалтып, серүүн эрте таң тушта Касабланкага једип түжер эмейис. Иш божоор! Нериле экү город барар эдибис. Таң эрте ачылатан кичинек кафе таап аларыс... Нериле экү столго кыйын јадып ийеле, коркымчы-јеткердин ыраагында, кечеги түнге каткырып, изү рогалик јип, кофе ичип отырбай бис. Нери ле мен жүрүмнинг таң эртенги бу сыйын алатан жаңыбыс бар. Карган крестьян эмеген де база бойынын кудайын кебедел, чүми жок сүр ле тиспе ажыра билетен бирүзи, биске де билдирим неме эдерге тегин тил керек, чүм-чам јогынан. Шак онойып ок меге де жүрүмнинг јыргалы јараш јыды јайылган изү кофенинг баштапкы уурты ажыра, кофенинг, сүттинг ле буудайдын бу кожумагы ажыра табыжып-јарталар эмей. Шак ологор ажыра тымык одорлордо, экзотикалу плантацияларла, аш соккон кыраларла колбулуунды, јерле тудужынды јакшы сезеринг. Камык жылдыстынг ортозында бистинг таң эртеде тойложыска бир аяк бу ароматту суузынын берген сок жаңыс жылдыс бар.

Је бистинг керептинг ле јеезеленген јердин аралары там ла ыражып, табышпас болуп баратты. Телекейдинг бастыра байлыгы биске жылдыстлар-чолмондыктар ортодо алысталган бир тоозынанна келип

табышкан эди, онын да учун астролог Нери оны ылгап-танып аларга, калас-тегин калактап, жылдыстарды кайкап-жайнап турганы ол.

Кенетийин серт эттим, жардыма журук тийген. Бичик келген, јуд-рукты онын шылтузында «јиген» эмитирим. Оңдо бичилгени: «Уези кирезинде, јакшынан јетирү алып јадым...» Аргаданар күч беретен беш-алты сөсти көчүре бичиирин сакуп болбой, јүрегим ширтилдеп чыкты. Адакы учында колго алып көрдим көк-айас берген сыйды.

Јетирү Касабланканан келиптир, бис онон кече энирде учуп чыкканыс. Берилте удап јүреле, бис городтон эки мүн километр кирезинде, талайдын үстинде астыгып, туман ла булут аразында айланышкан тушта јангы једишкен. Телеграмма Касабланканын аэропортында башкарунын јамылузына келген болды. Оңдо айдылган неме: «Господин Сент-Экзүпери, слерге буру салзын деп меге Парижтең сураарга келижет: Касабланканан көдүрилип-чыгар тушта, слер ангарлардын јаныла тоң өткүре жуук бурыганаар». Чын, мен ангарлардын јанынан тоң өткүре жуук бурыгам. Ачынган бойынча, бу кижги бойынын оқылу керегин бүдүрип турганы база чын; аэропорттын канцеляриясында болзо мен мыны үн јогынан угар эдим. Је олор биске једижерге јарабайтан тушта једишкен. Бу тоң өткүре суйук жылдыстар ортодо, туманнын койнында, кекедүлү талайдын үстинде бу келишпес сөйлөжү эмей. Бис салымыстын ээлери, почтанын салымынын, керептин салымынын ээлери болуп калганыс; биске тыныбысты да корып аларга белен эмес тушта, бу кижги биске бойынын болор-болбос өчин көргүзип јат. Је ого агынып-каныгардын ордына, бис экү — Нери ле мен — кенетийин көксибисте көөрөмјинин чайпузын сестибис. Мындагы ээлер бис те. Онызы биске бир чындыкты ачарга болуш этти. Ол јыдындаган ефрейтор неме бисти капитан эдип койгон деп, бистин тану-темдектерди ајарбаган болор бо, кандый? Качан бис Јети-Каан ла Көгүтей жылдыс аразында ајыкту айланып турган тужыста бистин эдирүлериске кирижип, ол үречиркеп-укааркап тура, бисти оок-тобыр керек эмес, айсадынган болзо, бисти манзаарыдар неме јангыс ол деп, сеспейтен күжүлдин бойы болгонын кайдан база бодонзын.

Биске тынгып турган кижинин планетазында эмди туура салбас бир кереги бар бисте — жылдыстардын аразында аайланарга чокум јетирүлер айдып берери. Је ол јетирүлер төгүндү болуп калган. Артканында онын кереги бир де јок, ол ло. Нери меге мынайда бичигенин көргүсти: «Бодоп калырашканча, олор биске ого јүк кайдөөн-кайдөөн ууламјы беретен болзо кайдат». «Олор» деген кыска сөскө ол бу өйдө телекейдин бастыра калыктарын, парламенттериле, сенаттарыла, флотторыла, черүлериле база императорлорыла катый-тетей чогуп-колбоп турган. Онойтколы, биске кекенип, бажыбысты базарга турган јүүллектин самаразын кычырып тура, бис Меркурийге курс алып, бурый соктыбыс.

Бисти сўрекей кайкамчылу учурал аргадаган: Сиснероско једер деген иженчиден чөкөйлө, не болзо, ол болзын деп, мен јарат јаар серпе бурый согуп, калганчы тамчы горючий јеткенче, тудунар деп шүүдим. Онойтожын, талайга чөңүп өлбөскө менде кандый бир шанс болор. Кинчек болуп, көс төгүнттик мени та кайдөөн-кайдөөн баштаган, кудай билер. Кинчек болуп база ўстине, койу туман — а бис тўн ортодо ого көмүлбей кайда баратан эдибис, — эптү-јымжак конорына јаан иженчи этпей турган. Је талдаар неме јок.

Айалга-аайыбыс сўрекей јарт, иженери јок учун, Нери леге база бир јетирү сунарда, мен ийиндеримди ле кызынып калдым. Бир час мынан озо бу јетирү бисти аргадап алар эди, је эмди ол кереги јок чаазын: «Сиснерос арт учында ойгонып, бистинг аайыбысты чокымдарга чырмајат. Сиснерос јетирет: эки јўс он алты — эренистү...» Сиснерос эмди карануй бүркүде эмес. Сиснерос бойы керегинде тил эдет, бис оны анда, сол јаныбыстан сезедебис. Ондыйы ондый ла, је ол бистен не аайлу ыраак! Бис Нериле кожо айалганы кыскарта шүүштибис. Тонг орой. Бистинг шүүлте јагыс: Сиснеросты истеер деп јўре, јаратка да јетпезистенг маат јок.

Је ол айтканча аэропорттор ээчий-деечий ойгонгылап баштады. Бистинг эрмегиске Агадирдин, Касабланканын, Дакардын ўндери киришти. Бу городтордын радиостанциялары аэропорттордо чочыду көдүргиледи. Аэропорттын јаандары бастыра нөкөрлөргө јарлап ийдилер. Олор бир эместен, оору кижинин орынын күреелей јуулышкан бирўзи, бисти курчаган турды. Бу тузазы јок јөмөжү — је тўней ле јөмөжү. Тузазы јок јөп бергилейт, је угарга кандый соот!

Бу өйдө кенетийин Тулуза унчуккан. Тулуза, линиянын бажы, кайда да төрт мун километр кирезинде алысталган Тулуза биске ман бажына кире конуп, көндүрө ле мынайда угусты: «Слердин башкарган самолет Ф. мындый да эмес пе? (Номерин унуттым)». «Эйе». «Андый болордо, слерде база эки частын горючий бар. Бу самолет јепселген бак стандарт кептү эмес. Курсты — Сиснероско!»

Иштин некелтелери телекейди шак онойып кубултып ла байыдып јат. Мындый тўн јогынан да летчик эски соот-ойыннан јаңы учур табары јарт. Пассајирди чыладар јаңыс аай пейзаж экипажка база анайда ок көрүлер деп бодобогор. Горизонтты туй тарткан калын булут ого тегин ле декорация эмес: булут онын балтырлары бырчыт па, бек пе деп ченеп көрөр, онын алдына аңылу некелте тургузар. Летчик онын учурын ылтап аайлап, ајарып, ого эптежип ийер; булут летчикле тилдерин аайлажып јат. А туку ол сўмер туу туру, ол эм ўстине ыраакта. Је ол јаба учуп келзе, та кандый болор? Айдынга — ол эптү ориентир. Је пилот кан-каралга учуп баратса, кыйбалашты јүк арайдан тўзеп, самолеттын чокым аайын бүдүмчилү билбей турза, ол сўмер от алышкан боло берер — шак ол бирги ағындарга айдадып јўрген сок

јаңыс јўскин мина бастыра талайды кижиге өштў эдип ийетен бирўзи, — ол тўнди кекедўлў тўбегиле толтырып ийер. Маң бажында учуп келеде, ол сўмерге табарып кўр: от алышкан немедий, самоледын јалт эделе, јап эткенин билбей де каларын.

Тегис те летчикке база башка кўрўнет. Тегин пассажирге јоткон тың билдирлў эмес: јаан бийиктең кўргўндў, толкулар өксўр эмес, а булуттый чачылгалар кыймыгы јок немедий, тўмўўртинде јолду-јолду, адырманду јаан пальманын бўрлери јаткан ошкош бодолор. Је экипажка сууга конор арга јогы јарт. Бу бўрлер ого ўрпейишкен кононду чечектерге тўней.

Учуш амыр-энчў де өдўп јатса, линиянын кажы да бөлўгинде летчик качан да тегин кўрўчи болбос јанду. Јер-тегеринин ўни-сўри, талайдагы салкыннын истери, булуттардын тандакталып алтыңдалганы, бозом тўшкени, оны кўп лў сабазында кўўркўтпўй, карын, санандырып јат. Јерин эбире базып кўргўн крестьянин сооктор тўжер бе, айса јут келер бе, мунг темдектең кандый јас чыгарын озолодо сезип турган бирўзи, профессионал летчик кар-туманнын имдерин, јакшы тўннинг темдегин база сезип јат. Биске баштап тарый машина кижини ар-бўткеннен, онын улу сурактарынан ырадып јат деп бодолотон, је чындаптан алар болзо, ол бистин ого ајыгубысты там тыңыдып јат. Кўк-айастын, коркышту тегерининг јаргызы алдында пилот јангыскан артып, ар-бўткеннинг ўч кўдайыла: тууларла, талайла, јутла нееркежип тартыжат.

(Улалганы келер номерде.)

БИСТИҢ ЮБИЛЯРЛАРЫС

БИЧИИЧЕНИҢ ЈОЛЫЛА

И. П. Кочеевтин 70 жажына

Алтай бичиичи Кочеев Иван Петрович јетен јашту болды. Өткөн јол, чындап та, узун: «јетен јаштын бийигин; јетен јаштын элбегин!» — деп айткадый. Мындый бийиктен көп неме көрүнет дегеннин бирүзи, бичиичинин мындый жажы база көпти сандырат. Бичиичинин өткөн јолын, эткен ижин шүүп, кижжи эмеш те болзо, алтай литература керегинде сана на берер. Ненин учун дезе бичиичинин изи литературанын телкемдеринде. Канайда болгон, канайда башталган эди? — деп сурактар тура берет.

Алтай литературанын жаңы ойи Ада-Төрөл учун Улу јуунын кийининде башталган, јуунын да кийининде тургуза ла эмес, бежен јылдардын учында, алтан јылдарда деп айтса,

чын-чике болор. Бу ойгө јетире бичиичилер, эмеш те болзо, терен-жиде, элбеде иштеер болгылай берген. Јиит поэттер институтты божодып, жаңылап келген, 1958 јылда алтай бичиичилердин организациязы төзөлгөн. Онын баштапкы каруулу качызына ол тушта төртөн алты јашту Иван Петрович Кочеев тудулган. Бу ончозы качан болгон? Чек удабаган, бу ла јуукта, кече-башкүн, былтыр-башјыл болгондый. Ол тушта ончобыс ла јиит, арыыр-чылаарын билбей, аймактар сайын јайы-кыжыла јорыктап јүретенис. Је онон бери јирме, јирме беш јыл өтті. Јүрүм де көп өскөлөнди. Бүгүн бис кандый? Мынча ойдин туркунына алтай литература бойынын историясында эн јаан өзүм алын-

ган: ол элбеген де, теренжиген де — ийде-күчи көптөгөн. Једимдер бар, је мынан да көп болор эди. Кычыраачылар жаантайын мындый сурак бергилейт: бичиичилер не көп бичигилебей јат? Јаңы, јаан бичиктер кайда? Кычыраачылардын сураары јолду: ологро јүзүн-башка темалар аайынча көп жаңы бичиктер керек. Је бистин бичиичилер иштебей турган эмес. Ологро јүрүминде үч-төрт ишти катай эдерге келижип јат деп айдарга јараар. Пенсионерлерден өскөзи кажы ла күн 9 час эртен турадан ала 6 час энирге јетире эткен ижинде — кем кайда: институтта, газеттин редакциясында, радиокомитетте, издательстводо, база өскө дө иштерде. Ончозында ла туружар керек, ончозын ла текши өзүмис, областытын јүрүми некеп јат.

Экинчизи: бичиичилерге жаантайын командировкаларда болуп, аймактар, јурттар сайын јүрүп, школдордо, клубтарда, турлуларда куучын айдып, произведениелер кычырага керек болуп јат. Мындый ишке база көп ой, ийде-күч барып турганы јарт. Учинчизи: јүзүн-башка јуундар кайда? Литературанын өзүми аайынча јуундар, семинарлар, конференциялар белетеп өткүрерге келижет, совет бичиичилердин текши ороон ичинде өдүп турган элбек јуундарында, туштажуларында туружатаны тузалу. Карындаштык республикалардын, областытын бичиичилериле делегациялар алыжып, литературанын күндерин өткүрөтени база сүрекей учурлу ла јаан иш.

Бичиичилерге областытын бойынын көп јуундарында база туружарга келижип јат.

Төртинчизи: төс иш — творчество. Је оны качан эдетен? Онын ойи кайда? Чын шүүлтезиле болзо, бичиичи бойынын бу эн јаан ижин, бир эмештен де болзо, кажы ла күн бүдүрер учурлу. Музыканттар, спортсмендер бойынын ийде-күчин, эп-аргазын бийиктедерге кажы ла күн бастыра күүниле иштенгилейт. Јаңыс онын шылтузында јаан једимдерге јол ачылып јат.

Канча иштерде туружып тура, творчествоны өскүрөтени сүрекей күч.

Је бистин бичиичилер күчи јеткенче эмдиги өйдин бастыра некелтелерин бүдүрип, көп иштерде туружып, алтай литературанын адын көдүрип, албаты-јоннын керектерине јакшынак тузазын јетирип турулар. Олордо јакшынак ийде-күч, јайалта барында алаңзу јок.

Иван Петрович Кочеевтин јиит тужы, ижи өскө өйлөрдө башталган. Кичинек Јыман он эки јаштуда, чыккан-өскөн Мыйту јуртында ойноп јүгүрип јүрер тужында, бистин область төзөлгөн. Совет алтай литература база ол ок өйлөрдө башталган. Ого быјыл база алтан јыл.

Иван Кочеевтин бастыра јүрүми жаңы өйдин, Совет јаңнын јолдорыла барган. Онын адазы кузнец, база агаштан көпти эдип билер ус кичи, мерет сөөктү Петр Иванович Кочеев уулын школго ийип, ол үредүлү кичи болор деп иженип, сүүнген болбой кайтсын. Интернат-

та жадып, Чамалдын жетижылдык школун божодоло, одус жылда он сегис жашту Иван Кочеев Улаган аймакка үредүчи болуп иштеп барарына белетенген. Эки айдын туркунына үредүни өткүретен методикага ла «Жаңайлып» бичикке үренген... Кажы ла кижининг јолы ажыра ой ло јүрүм көрүнип јат. Онын да учун ол ончозы солун да, санандырып та јат. Иван Кочеев ол тушта Улаган аймакка келеле, ижин тургуза баштап болбогон, шылтактар көп: белен школ јок, школдын туразы табылбаган, база не де... Учы-учында јиит ишчини Чодро јуртка јурт Советтин качызы эдип ийгилеген. Эки айдын бажында Иван Кочеев Алтын-Көлдүн јаказында Беле јуртка баштамы школдын үредүчизи болуп келген. Онын мындагы јүрүми база сан-башка өткөн. Школ којойым кижининг јаан туразында ачылатан болгон, је ол керек бүтпеген. Иван Кочеев јети-сегис уулчакты јууп алып, Аднај Түймешевтин јер туразында үредип турар болгон, неделенин ичинде бир катап Челушке барып, үредү өткүретен, ондо балдар эмеш көп болгон. Јиит үредүчи Алексей Чоков деп кижининг айлында јаткан, ого јал акча деп неме келбейтен, уруп берген талканду чайдаң ла ичип алып јүретен. Је эки айдын бажында Иван Кочеев Чолушманнын үредүчилериле кожо Улаган аймактын үредүчилерининг конференциязына барга, ол Балыктујулда болгон. Онын кийнинде Иван Петрович Кочеев Кату-Јарык јуртта баштамы школдын үредүчизи болуп иштеерге барган...

Көстөри суркурагылап, удур аучуклай көргүлөп, нени де сакуп отырған балдарды баштапкы букваларла таныштырып, бичиирине үредип, жаңы јүрүм, келер ойлөр керегинде айдып тура, јиит кизи бойы да јүрүм керегинде санана беретен: келер јылдар канайда өдөр? Јүрүм канайда өзөр, кубулар?..

Иван Кочеевти жаңы јолдор сакуган. Школдо иштеп турала, ол Кызыл Черүге барган, јанып келеле, областын радиозында иштеген. Ого Финляндияла болгон јууда ла Ада-Төрөл учун Улу јууда туружарга келишкен. Онын кийнинде онын үни ойто ло областын радиозыла угулып турар боло берген. Бу ишке Иван Петрович көп ийде-күчин салган. Берилтелер ажыра албаты-јонго көп сөстөр айдылган. Радио Туулу Алтайда жаан тоомјылу болгон. Жаңы өйдө жаңы кожондор керек болуп турганын Иван Петрович јүрегиле сезип туратан. Онон улам ол јарлу орус кожондорды алтай тилге көчүрип баштаган. Бир канча өйдүн бажында озор алтай тилле жаңылана берген, улус ортодо элбеде таркаган. Ол кожондордын ортодо, орустап айтса, «Полюшко-поле», «Дан приказ ему на Запад», «По долинам и по взгорьям» ла онон до өскөлөри. Ийде-күчин иле сескен алтай поэт бойынын үлгерлерин бичип, радио, газет ажыра јарлайтан, озор јуунтыларда салынатан. «Айдып берзеер меге, тууларым»... «Канатту најыга», «Кизи» ле онон до өскө үлгерлери орус тилге көчүрилген. Онын творчествозыла көп кычыраачылар танышкан.

Ол өйлөрдө областын национальный театры эл-жон ортодо база жаан аяруда болгон. Ого көп пьесалар керек болуп турганы жарт. Иван Кочеев ол тушта А. Чуркиннинг «Көдүрилген солок», И. Луковскийдин «Кату күн», А. Островскийдин «Күкүрт» деп пьесаларын көчүргөн. Бу жаанын Иван Петрович жаан күүн-санаалу иштеген, оны эмдигенче үспеген. Ол М. Салтыков-Щедриннинг чөрчөктөрүн, С. Тургеневтин, А. Чеховтын ла база да өскө атту-чуулу бичиичилердин куучындарын көчүргөн. Өткөн жылдарда Иван Петровичтин көчүргөннө алтай тилле А. Коптеловтын «Ак сүмер» деп романы, тува бичиичи С. Сарыг-Оолдын, якут бичиичи И. Федосеевтин ле өскө дө совет бичиичилердин произведениелери жарлалды.

Иван Петрович ачык-жарык күүн-санаалу, кокыр-каткылу, жалакай, ак-санаалу киж. Бойынын творчествозынын көп жаанын ол балдарга учурлаган. Чыккан бичиктеринин аттарын да тоолой адап ийзебис, балдардын күлүмзиренижи, каткызы көрүнүп, угула бергендий боло берер: «Чүмеркек бака» (1967 жыл), «Адучы» (1959 жыл), «Чедирген» (1961 жыл), «Пыймалу куштар» (1966 жыл), «Шулмузак» (1967 жыл), «Митяш» (1970 жыл), «Мөштөр шуулайт», «Командирдин үлдүзи» ле оног до өскөлөри. Бичиичинин бир канча бичиги жаан тиражтарла орус тилле жарлалган, олар балдарга база жакшынак сый болгон до, болуп та жат.

Иван Кочеев бойынын жүрүминде көп очерктер де бичиген киж. олар автордын творчествозынын база бир бөлүгү.

Иван Петровичтин творчествозы керегинде критиктер база жакшынак сөстөр айткан, сүүнчилү аярула темдектеген.

Бүгүн алтай бичиичи Кочеевке — жетен жаш! Күндүлү ле кару Иван Петрович! Мындый жаан жашка жеделе, Слер бистин алдыста су-кадык, омок-сеген, түс, жеңил бүдүмдү күлүмзиренип туругар. Ого бис он-чобыс, Слерле кожо иштеген нөкөрлөрбөр лө бастыра кычыраачылар, акту жүрегистен сүүнип турубыс. Слер эмди де көп катап балдарды ла бисти сүүндиреригер. Слерде творчествого беретен ийде-күч эмди де көп. Эмди де алтай литературанын бастыра ижинде ачык-жарык күүн-санаалу туружарыгар. Бүгүн Слер бичиичилердин партийный организациязынын качызынын заместители. Алдында качы болуп узак иштегенер.

Иван Петрович, Слердин адагар тогузон жашка жетире жүрген, таа-дагар жүс одус беш жаш жажаган деп укканыс. Баатырлардын бойы болуптыр. Слер олордон артпазаар деп бүдедис.

Э. Палкин

Мен 1960 жылда Горно-Алтайсктагы пединституттын баштапкы курсында үренип тургам. Ол туужында, туйкайын бичинип турган киж, бир катап «Санаамдагы Алтайым» деп статья десе — статья эмес, журук десе — журукка келишпес, кандый да андый ла бир неме булгай-телгей бичийле, «Алтайдын Чолмоны» газетке салып ийдим.

Удаган јокто ло редакциядан каруузы једе конуп келди:
«Слердин анайда сананып јүргенигер сүрекеј јакшы. Је андый да болзо, керек десе Москва да јангыс күнге тудулган эмес ине. Андый эмес пе! Бир эмеш сакый согуп, көрүп јүрели: ол «Алтайторгтын» јанындагы агаш күр де јаныдан тудулар, паркта памятниктер де болор, оромдор до јарлу улустардын аттарыла адалар. База ла бир эмеш сакып алзабыс кайдар. Эм тургуза арай ла колыбыс јетпей турганын канайдар, је ол ончозы јуук өйлөрдө болор, бүдер деп иженер керек.

Күндүлү эземле культура бөлүгинин жаведующийи У. Садыков

Шак ла бу мындыј: буква буквазыла, сөс сөзиле бир де кыйыш јогынан эки тамчыга түнгей карууны алгам деп айтпай јадым, је бого јуук этире шүүлтелү письмоны Улужай Сергеевич бичигени сагыжыма эмди јап-јарт кирет.

Чындап та, онын кийнинде узак та өй өтпөди, «Алтайторг» магазинин јанындагы агаш күр бетонный боло берди, скверди памятник те кееркедип чыкты, бир сөслө, кичинеке городыс күннин күнге јаранып, өрө өзүп јат.

Эмди бу канча өй өткөн соондо албатынын айткан учурлу сөзин сананып јадым: «јаан аш ичсең — ачаптыба, јаан сөс айтсан — мендебе». Мен ол туужында арай мендеп ийген болгодыйым: бу мындыј немени ненин учун түрген этпей јат деп, байла, некеп туруп бичиген болбой кайдарым. Онын учун редакциянын каруулу ишчизи меге анайда јартын бичигени јолду эмтир.

Ол ло өйдөң бери бу күндерге јетире мен Улужай Сергеевич Садыковло јангыс јерге јаба иштеп те, јуук отырып куучындажып та, область ичиле көп катап кожо јорыктап та јүрди.

Эмди бу күндерде ижим-тожым аайынча радиокомитетке кирзем, Улужай Сергеевич теп ле тегин куучын-эрмек ортозынан:

— Бу 18 февральда бежен јажым толуп јат. Ого база белетенер керек деп, бир де кемзиниш-эш јогынан айдып отырбазын ба.

Ол алдындагызы чылап, кокырлаган ајас кыйтылдада каткырбай, токыналу төп үниле эрмектенгенин сезип ийеле, «бу мынызына чын ла

бежен јаш боло берди эмеш пе?» деп, ичимде чочыган кептү сананып, өйлөрдүн түргөн өдүжин ле кожо иштеген тужысты эске алынадым.

Мен билерим: Улужай Сергеевич үредүчи де болгон, «Алтайдын Чолмоны» газеттин редакциясында да, партиянын обкомынын аппаратында да иштеген деп. Је меге оныла кожо көп жылдардын туркунына областной радиокомитетте иштеерге келишкен.

Кандый ла иште, кандый ла керекте баштапкы алтамдар эдерге сүрекей күч болбозын ба. Баштапкы ла күндерде кижы «индигип пе, тайкылып па» жыгылбазын деп, жагыс ла колын берип, болушканында јаан арга эмес, а бир эптү сөс тө айдып ийгенде, кижинин сычы түзелип, буды-колы жеңиле беретен эмес беде. Шак андый болушты Улужай Сергеевич мен жагыла ла радиодо корреспондент болуп иштеп баштаарымда јетирген эди. «Чий» бичиштү кижы «бышпаан» берилтелер эдип, сөскө, керекке кирип калбазын деп, меге ол бойынын билер эп-сүмезин, көрүм-шүүлтезин, ишти канайда баштаарын ончозын-ончозын јартап, лаптап беретен.

Мен бир катап Куйуска командировкага јүреле, албаты шинжүзи јанынан берилте белетерем. Оны ончозын јазап, пленкага бичиткен кийинде Улужай Сергеевич тындап угала, айдат:

— Бажы бар, куйругы јок эмтир.

Мен јазап ондоп албай сурадым:

— А бу база башту, куйрукту немези бе?

— Атта куйрук јок болзо, көрөргө јараш болор беде?.. Кандый ла неменин учы-бажы бар. А сенин бу берилтеннин учы јок. Баштапкы айткан шүүлтенди учына јетирип болбогон, кандый да чолтык немедий билдирип јат. Автордын бойынын көрүм-шүүлтези, албатыга айткан акту сөзи көрүнбей јат. Кандый ла неменин учын шүүп билер керек. Бастыра немени суй, суй айдала, учы-бажы јок этире јайрадып салзабыс анаг кемге де туза болбос.

Бу мынайда айдатаны тен балазы дейтен эмей. А кажы ла сөскө сүстүрип туруп: бу не мында туруп јат, онызы ненин учун анда эмеде кажы ла букванын музыкасына-күүзине база јаан ајарузын салатан:

— Газеттен улус көзиле көрүп, катап-катап кычырып алар аргалу, а бистин радионын јан-кылыгы база башка. Айдап ийген сөзинди катап тудуп албазын. Кезик сөстөрдүн буквалары радио ажыра каткымчылу, јескимчилү де угулардан маат јок. Онын учун кажы ла сости, кажы ла букваны шиндеп, радио ажыра канай угулгај не деп, берилтени бичиир тужында бойына араай шымыранып, сөстөрдүн күүзин угуп отыар керек.

Улужай Сергеевич јиит ишчилерди өрө өскүрерге шак мынайда болужып, бастыра радионын ижин акту бойынын ижине бодоп, коптологон кептү иштенип јүрерде, кожо до иштеген, туура-туш та улуска кандый јакшы деп, ичимде сананып јүредим.

...Бежен јаш — бу јүрүмнин бийик ажусы.

Бу јаан ажудан кайа көрүп, јүрүмде өткөн жеңил эмес јолынды да лаптап, шиндеп көрүп аларын, мынан ары не болгой не деп, келер өйлөр дө керегинде сананып каларын.

Улужай Сергеевич общественный јаан ла каруулу ижиле коштой, бистин алтай литературабыска база јаан јөмөлтөзін эдет. Онын очерктеринин јуунтыларыла, орус тилдег көчүргөн произведениелериле, акту бойы чүмдеген «Чөкөлбөгөн сакылта», «Башка салымду улус» деп бичиктериле бистин кычыраачылар алдынан бери таныш.

Мен бичиктер чыгарар издательствонин редакторы болуп тура, Улужай Сергеевичтин очерктерин де, куучындарынын јуунтызын да редактировать эдерге келишкен. Редактор кижі тегин кычыраачы эмес ине: анда кажы ла произведениенин учуры, шүүлтези, темазы, тили јанынан текши көрөр керек. Анайтканда, бу автордын кажы ла јангы чүмдемели мени јангыс катап сүүндирген эмес. «Башка салымду улус» деген бу калганчы бичигин редактировать эдип, кызаланду јылдарда алаң ачык јүректү алтай улус классовой тартыжуны ондобой, а бу менин таныжым, алдынан бери билижер најым деп бүдүмчиленип отыра, кызыл канын да агыстырып, кызыл тынын да кыйдыртканын кычырып, автор кычыраачынын өзөк-буурына табарта айткан сөстөрине кижинин маказы канар. Эмезе аракызак неме аргазын таппай калып, энем божоп калды, аракы темдеп јүрүм деп, ооско батпас сөс агыдып, јүрек те, јүлүн де јок немелер керегинде айткан уур бескелү сөстөрине кижинин бажынын түги атрайар. Шак мындый произведениелер кажы ла кижинин качаннан бери уйуктап па, ундылып па калган санаазын ойгозып, јүрүмди јангыдан јазап ондооруна јаан тебү берет.

...Литератураны тууразынан көргөндө — ол көп-көп кожоголу јаан суудый неме ошкош. Айдарда, Улужай Сергеевич бистин алтай литературада бу экпиндү јаан агыннын база бир ийделү кожогозы. Бу суунын агыны киреленбей, толкулары јаантайын ла јараттан јаратка экчелип, јангыдан јаан ийде-күч кожулар деп, кычыраачылар јаантайын иженип јат. Улужай Сергеевич бойынын бежен јажынын бийик ажусында туруп, эмди де көп-көп катап бойынын ижиле де, творчествозыла да албаты-јонын сүүндирери јарт.

К. Төлөсөв

Р. Ф. КАЗАКОВАНЫҢ 50 ЖАЖЫНА УЧУРЛАЙ

Бу ады-чуузы ороон ичинде элбеде жарлу поэт эмди Москвада жадып жат. Онын Төрөлин, албатызын, бир сөслө, жүрүмди сүүгөч жүрөктер өртөөр жалбышту сөстөри кычыраачыны бойына жапсый тартат.

Ол өткөн жайда Алтайыска айылдап, көп жерлерде бистинг албаты-жонло туштажып, текши литературанын өзүмү керегинде куучындап, акту бойынын амадузы, келер өйлөрдө чүмдейтен бичиктери керегинде база жартамал эрмек айткан. Атанар алдында алтай бичиичилерге жаан једимдер күүнзеп, литературанын жаан јолдорына кычырган.

Эмди Римма Федоровнага 50 жаш...

Бис бого учурлай, онын алтай тилге көчүрилген бир канча үлгерлериле слерди таныштырага турус.

* * *

Уккур болор керек,
Угуп билер керек.
Озо ло баштап кижининг тынын,
Оорулу тынын тындаар керек.
Угарга јенил эмес те болзо,
Кижини тындагар.
Өйдин кулагында көбөң болбозын —
Күч те болзо алыгар.
Калас калыражары күч эмес —
Калактажып, угужары.
А тындап билери күч эмей —
Кижининг тынын тындайтаны.
Кандый кыска санаалу жүргем,
Көп уккам, је терен сеспегем.
Јанымда күкүрт күркүрегем,
Шымырт шымыраган эзбеем.
Эмди жүрүмим өскөртөйин,
Өскө улуска туза јетирейин.
— Мен угуп турум —
Слер уктаар ба? —

мен угуп турум.

Амыры јоктон мен тындайдым.
Јаш бала, үй улус, јарыктын үни,
Јардак каткы ла шымыраш —

ончогорды.

Ончогорды эмди мен угарым бүгүн,
Ончогорго јанылга болорым.
Керек болзо, јердин бойын да
Јада түжеле, мен тындаарым,
Јердин јаан јүрегинин сызын —
Тындаарым, тындаарым, тындаарым.

* * *

«Эх, полным, полна
коробушка!»

А неле толу менин
коробушка?

Менин бажым неле толу?
Неле бай, неле оору.
Неге кыйналган, неге карыккан?
Неге түниле уйуктабаан?
Айса ойгортып ол үреген?
Айса тегин үрбедеген?
Бараксан бажым, сананзын, кыйналзын.
Көксиме, менин ончо өң томылзын.
Јүрүмде жүк ле
Кара ла Ак эмес:
Јүрүм — көп өң.
Је ылтам көрүнбес.

* * *

Баштапкы јастыраларыс
Бисти ас үреткен.
Кийниндеги де јастыраларыс
Бисти ас үреткен.
Баштап јастыраарымда,
Мен неме ондобогом.
Онон до јастыраарымда,
Мен асты ондобогом.
Бүдүнкей болгоныстан
Бис күч айрыладыс.
Бир кезикте эр јажына
Бүдүнкей артадыс.

Јаш бала ойистен
Эр кемине једедис.
Је тыш-күүнисте
Јаш баладый јүредис.
Айдарда, не болор?
Не керек биске?
Сендий ок јүректү
Көөркий бедире.
Ырысту келгенде,
Түңей сүүнерге.
Јоболто түшкенде,
Тен үлежерге.

* * *

Ленинский темир јол јазаш.
Тўниле де анда от јалбыш.
Тўбекте јангыскан кўўркийлер,
Тўймежет иштенип келиндер.
Кодорып, таштарды коскорот.
Коркышту кўч бу, иш јободот!
Устўгип катоктор тоолодот,
Устине кожондор коолодот.
Канайдар, келиндер јайнабас,
Кем кўркек ле сокор аайлабас
Олордын ижинин учурын
Бойына ла јонго аш учун.
Канайдар, эр улус суруда,
Камыгы јыгылган бу јууда.
Канчынга келиндер тул калган.
Сыныкпай, эрлерди солыган.
Олордын кайкаба омогын,
Ончоны кўдўрген чыдузын.
Апагаш колында кўректер.
Ачулу јайнуда — јўректер.
Је олор до билер јыргаарын,
Јенўге баштаарын, јажаарын,
Ороонды кўдўрип ал чыгар.
Оокторын чыдадып учуар.
Мен база олордый ок келин.
Мындый ок ченелте ўдўйин,
Тударга, туутарга, турарга,
Турумкай чыдамал аларга!
Эттегир, кеберкек келиндер,
Эн тўрўл лў кару кеберлер.
— А ийнин де кызат — ўнзўре.
А тагда — чыламык ўткўре,
Соок рельске отырып ажанар,
Соғоно, оғурчын чайанар...

* * *

Кўўк ле деген кайран куш, кайран куш,
Јўрўмимде сен кўп лў кўўктеерин.
«Ку-ку» деген јанылгалу јажыл ўнинг ле
Јўрегимди кўп катап чымчыырын.

Тымык суунын, жараттын үстиле
Јаашта да, јалашта да болорын.
Менин белорустаган јараш тилимле
Кабай кожонгын бого чөйөрин.

Күүгеш, не керегинде күүктейдin?
Кандый салым меге камдайдын?
Кунугып, карыгып та алатан болзон,
Је јүрүмимди ле, калак, кенеттин?

Бу јүрүмнинг учурын ондоп,
Бу өйлөрди өртөй јүрели...
О Төрөлим, кару Төрөлим,
Мен качан да кожо сениле...

Күүк ле деген кайран куш, кайран куш,
Јүрүмимде сен көп катап күүктеерин.
«Ку-ку» деген жаңылгалу јажыл үнингле
Јүрегимди көп катап чымчыырын.

* * *

Мал качан да эркеткенени ондойтон.
Айрылыштын ачузын да сезетен.
Је кучактай аларын бу көөркийлер
Та кайдан, кайдан үренген болотон?

Күннинг чогы урулган чалынду јаланда,
Тымык бүктерде олор тургылайт.
Јалдарынын үстине јаан баштарын
Салгылап алган кучактажып үргүлейт.

БИСТИН АРХИВТЕН

Владимир Эдоков

Г. И. ГУРКИН АР-БУТКЕН ЛЕ ЧҮМДЕМЕЛ КЕРЕГИНДЕ

Калганчы ӧйдӧ искусство керегинде бичилген литературада Григорий Иванович Гуркиннинг ады-жолы текши таркай берди. Онын картиналарынын кӧчӧрилип јуралган јуруктарын Москванын «Советский художник» деп издательствозы канча катап кепке базып чыгарган. Јурукчынын јӱрӱми ле онын творческий ижи керегинде «Литературный газет», «Советская Россия» ла «Комсомольский правда» деп тӧс газеттерде, «Художник» ле «Сибирские огни» деп журналдарда, «Алтай» ла «Јылдыс» деп альманахтарда, Алтайский крайдын ла Туулу Алтайдын периодический органында кӧп бичилген.

1966 јылдын учында Ленинградтын «Художник РСФСР» деп издательствозында журналист С. Стрельцовтын Гуркиннинг јӱрӱми керегинде јаан эмес монографиязы чыккан. 1967 јылда Барнаулда алтай јурукчы керегинде база монографический очерк кепке базылып чыккан.

Бу ок ӧйдӧ Сибирьдин ле бастыра орооннын музейлери ле галереялары онын јуруктарын эрчимдӱ јууп, шиндеп јадылар. Гуркиннинг јуруктары эмди Новосибирсктин, Красноярсктин, Омсктин, Томсктин, Читанын ла ӧскӧ дӧ городтордын музейлеринде туру. Ол јуруктардын кӧп сабазы Горно-Алтайсктин ла Барнаулдын музейлеринде јуулган. Бу эки городто Гуркиннинг јуруктарынын тоозы ӱч мунга јуук.

Мынан бастыразы таланты јаан пейзажист Гуркиннинг Алтайды, онын ар-бӱткенин јураган јуруктарына албатынын јилбӱзи там ла кӧдӱрилгенин, алтай јураар искусство тӧзӧлгӧнин ле онон ары ӧскӧнин, јурукчынын картиналарынын учуры, јангыс та алтай улусты эмес, је анайда ок бастыра Сибирьдин албатызын јилбиркеткенин керелейт, ненин учун дезе Григорий Иванович Гуркин јураар искусствозынын бастыра Сибирьдеги эн баштапкы тӧзӧӧчизинин бирӱзи болгон. Ненин учун дезе Гуркиннинг јӱрӱми ле салымы сок јангыс кижинин историязы эмес, је онын јӱрӱми — албатынын ойгонгоны, ӧзӱп келген жолы; азыйда карануйда, кааннын закондорына јерге јаба бастырган-

дар, жабыс укту улус деп айттырган албаты революциянын кийинде ак-жарыкка, элбек жолго чыкканы керегинде керелеген история. Бу ойдо Гуркин мынайда айдатан: «Мындый коркышту ойлордо албатынын жаңы жуукта ла туулып чыккан эрчими оноң ары өзүп темиксин дегенине үч санаага кирбеген учурал керек болгон».

Бүгүңги күндөрдө Сибирдин жураар искусствозы бийик кемине једип те калган болзо, Гуркиннинг ады-жолы журукчылардын ортозында јылыйдан болгой, там ағылана берген. Онын журуктары бүгүңги мундар тоолу журуктардын ортозында јылыбай, Алтайдын ар-бүткени керегинде јүрекке торгулган кожон болуп артып калган. Онын журуктары бистерди журукчынын бийик узыла, журуктарды качан да ундылбас јаркынду ла ағылу будуктарла, кижинин јүрегин томылтар поэзияла кайкадып јат.

Алтай журукчынын произведениелери өскө пейзажисттердин журуктарынан ағылузын билерге јеңил. Олорды качан да булгаштырып болбозыгар. Бу журуктарда жаңыс ла Гуркиннинг почерки, жаңыс ла ол жураган мотивтер, жаңыс онын көзине тийген ағылу ар-бүткен, жаңыс онын күүн-санаалары. Онын учун Гуркиннинг бу журуктары ағылу болот, ол журукчынын јаан талантын керелейт.

Је Гуркиннинг искусствозын билген ле сүүген улуска журукчынын жаңыс ла журуктары эмес, олорды бу улу алтай журукчынын јүрүми, онын салымы јилбиркедип јат.

Ненин учун дезе Гуркиннинг јүрүми ле салымы сок жаңыс кижинин историзы эмес, је онын јүрүми — албатынын ойгонгоны, өзүп келген јолы; азыйда карануйда, кааннын закондорына јерге јаба бастырган-дар, жабыс укту улус деп айттырган албаты революциянын кийинде ак-жарыкка, элбек жолго чыкканы керегинде керелеген историз. Бу ойдо Гуркин мынайда айдатан: «Мындый коркышту ойлордо албатынын жаңы жуукта ла туулып чыккан эрчими оноң ары өзүп темиксин дегенине үч санаага кирбеген учурал керек болгон».

Григорий Иванович Гуркин 1870 јылда Улалуда (эмди Горно-Алтайскта), узанып јүрер ишчинин билезинде чыккан.

Улалунинг миссионерлеринин школын божодып, он үч јажы толо берерде алдынан башка иштей берген. Баштап ол Паспаулда үредүчи болуп иштеген, онын кийинде Бийскке кудаидын сүрлерин жураар журукчы болуп иштеерге барган.

Бу ок ойлордо ол журукчылардын школына барып, чындык журукка үренер деп ижемјизин таштабай турган. Јирме јети јажы толордо, ол ыраак Петербурга Россиянын төс городынын журукчыларынын Академиязынын үренчиги болорго шүүнеле, атанды. Је Академияга оны келген јыл албаган. Ого Гуркин база эки јыл өткөн кийинде, 1899 јылда кирген. Мында ол 1905 јылга јетире профессор А.А. Киселевто ар-бүткен журайтан бөлүктин вольнослушатели болуп үренген.

Бу ок օйдօ ол улу орус пейзажист И. И. Шишкинле кожо онын мастерскойында иштеген. Шишкин онын ӯредүчизи де, жуук нօкօри де болуп јүрген. Улу Шишкиннин Гуркинге айткан кӯн-санаалары, јакылтаалары учы-учында онын искусство керегинде кօрӯм-шӯүлтелери болуп артып калган, ненин учун дезе бойынын ӯредүчизинин айткан сօс-т҅ринин чындыгын ол ар-бүткенле јаантайын јолыгыжып, жуукташканынан улам билген.

Г. И. Гуркин искусствоны, ар-бүткенди сӯрекей тын сӯгген, онын јүрүмин чындык, реалистический кօргүзерине амадап турган.

1907 јылда Томск городто болгон Гуркиннин журуктарынын баштапкы выставказы оны јангыс та Сибирьдеги жураар искусствоны баштап турган деп керелеген эмес, је Гуркин бастыра орус пейзажный искусствоны онон ары байгыскан деп, орус реалистический искусствонын аңылу журукчызы боло берген деп керелеген, ненин учун дезе онын бийик узы, օскօ журукчылардан башкаландыртып турган творческий аңылтаалары бу журуктарда иле кօрүнген.

1906—1916 јылдар, бу он јыл онын творческий јолында эн ле киретелү օй болгон. Шак бу јылдарда ол бойынын «Кан Алтай» (1907 ј.), «Кадын јаскыда» (1907 ј.), «Кадыннын тожы» (1910 ј.), «Тош тӯшкени» (1909 ј.), «Јангы јер» (1910 ј.), «Кадын бажы Уч-Сӯмер» ле оног до օскօ кօп журуктар Гуркиннин адын качан да ундылбас эдип, агару Алтайынын ар-бүткенинин кожончызы эдип, артырып койды.

Гуркиннен озо до, мен бодозом, онын кийнинде де бир де кижиге Алтайды, онын јаражын мындый јаркынду, мындый чындык эдип кօргүспеген.

1925 јылда Новосибирскте, 1926 јылда Москвада օткօн онын выставкалары Гуркинди Сибирьдин эн артык пейзажисти деп керелегендер.

Је Гуркиннин јүрүмин ле творчествозын бу օйдօ кем де шиндеп кօрбօгօн. Онын творчествозы јангы ла шинделип башталган. С. Стрельцов ло В. Эдоковтын очерктеринен башка журукчы керегинде Г. А. Образцов «Гуркин» деп бичик бичиген. Је бу бичик сӯрекей кօп јастыраларлу да, једикпестерлү де.

Гуркиннин ар-бүткен керегинде, искусство керегинде јартап, эстетический кօрүми керегинде айткан санаа-шӯүлтелери кепке ас базылып чыккан.

А тегин аайы, бу санаа-шӯүлтелер онын журуктарынды ок сӯрекей јилбүлү. Гуркиннин эстетический кօрүм-шӯүлтелерин, журуктарын терең билерине ле биографиязынын кезик айлгаларын чын јартаарына онын письмолоры, очерктери, куучындары ла дневниктери болужып јат. Анчада ла бу письмолор Гуркиннин 1917—1919 јылдарда болгон трагический јастыраларын јартаарына болужат: Бу јылдарда Гуркин Сибирьдин областниктеринин (олордын башчыларынын бирү-

зи Г. Н. Потанин болгон) сүмезине кирип, политический ижинде бир канча жастыралар эткен.

Бу статьяда Гуркиннинг ар-бүткен ле искусство керегинде 1907 жылдан ала (бу жылда онын ады-чуузы жарланган) 1937 жылга жетире бичилген письмолорын кепке салып турубыс.

Гуркиннинг бу материалдарыла танышканыста, журукчынын литературный талантын кайкайдыс. Ол профессиональный бичиичи болбогон до болзо, же кезикте ар-бүткен, бойынын албатызы ла онын оосло айдар творчествозы керегинде жылбүлү очерктер бичиген. Темдектезе, «Алтай» деп лиро-эпический куучында Эне-Алтай сүрекей көдүринилү көргүзилген. Онын кыска үзүгиле бистин куучыныбыс башталып јат. Онон башка Гуркин Рахманнын аржан суузы керегинде, «Кадыннын байрамы» деп ле өскө дө көп кыска лирический куучындар бичиген.

Олор бастыразы журуктардый ок ар-бүткен керегинде кыска куучындар болуп јат, ненин учун дезе бу да кыска куучындарда Гуркин ар-бүткенди журайтан журукчы болуп артып калган. Бу кыска куучындарда фольклордын кеберлери ажыра ар-бүткеннинг јаражын, албатынын јаркынду күүн-санаазын чике көргүзип, оны бийик поэтический кемине јетирген. Кезик куучындарды Гуркин кепке базып чыгарган. Је олордын көбизи журуктардын кире сөзи болуп арткан. Бу кире сөстөр выставкага учурланып бичилген.

Темдектезе, «Алтай ла Кадын» деген јаан эмес лирикалык очерк-ти Гуркин 1915 жылда Томск огородто өдөр выставкага белетенип тура-ла бичиген. Бу көдүринилү очеркте Алтайга, јараш ар-бүткенине кай-кап, журукчы мынайда ајдат:

...«Айландыра кандый улу ийде-күч, кандый телкем јерлер. Сен, Алтай, улу ла оморкок. Сенин оронып алган ак тумандарын көгүстен учуп чыккан санаалардый. Бойыннын чырышту кабактарынды түүйле, сен эмди улу баатырдый үргүлеп јадырын».

Ар-бүткеннинг кеберлери бийик поэзиялу. Темдектезе, «Озеро горных духов» (эң баштап бу журукты Гуркин алтайлап «Јаңы јер» деп адаган) деп журуктын учурын јартап, журукчы мынайда бичийт: «Кижі өдүп болбогон агару јерлер — туулар эззинин сүүген јери. Алтай улустын айдыжыла болзо, ондый агару јерлер — ак мөңкүлү тууларга курчаткан Алтайдын көлдөри».

«Караголдын көли» деген журуктын алдына Гуркин мынайда бичип салган: «Сени айландыра ат јалындый јелбер агаш курчаган. Сенин үстин — ат мантагадый элбек јаланг».

Бу мындый сөстөрді Гуркин бодоп ло сананып тапкан эмес. Журуктарды јартап бичиген сөстөр алтай албатынын кожондорынан, чөр-чөктөринен алылган. Алтай улус тайга-ташла, Алтайыла тудуш, качан да олорло айрылышпас. Мыны Гуркин јакшы билген.

«Искусство кижиликтин карангуйла, кулданыш јанла тартыжатан эп-аргазы деп бодоп турум.

Јаңыс ла искусство, наука ла акту иш ажыра СССР-дин кажы ла национальносты бойынын праволорын көрүп алар, сондоштон айрылып, амыр-энчүге, албаты бой-бойыла тунгей ле карындаштык болорына јединер» — деп, искусствонын учуры керегинде Гуркин бойынын ВЦИК-ке бичиген письмозында айдат.

Очерктер ле куучындардан башка бис онын кезик письмолорынын үзүгин кепке салып турубыс. Бу письмолорды бис бүгүн де сонуркап кычырып жадыбыс. Письмолордо искусство, ар-бүткен, жадын-јүрүм керегинде айдылган шүүлтелердин учуры јаан.

Је Гуркиннин письмолорынын көбизи јылыыйп калган. Јүк ле 150 ле кире письмолоры табылган. Гуркин улуска көп письмолор бичиген.

Бис 30-чы јылдарга келижип турган письмолорын јарлап турубыс. Бу письмолордон Гуркин социалистический кубулталарга сүүнип, јурукчынын алдындагызынан көп иштеерге белен болгонын көрөдис.

1. «Хан-Алтай» деп јурукка автордын прозала бичиген үлгерлик коштомозы.

1907 јыл, 29 декабрь.

Ады-чуузы чыккан тайга-туулар өскө дө јерлерде бар, је олор сениле, Алтай, тундежип болгой не? Сен ол тууларга көрө андый ла коркышту улуркак эмезин, је сен дезе, јүм, бүрүнкүй, кижиге жуугы-жар күүнин јок. Сенин јаражын — бойыннын јаражын, сенин кее-нин — бойыннын кеенин.

Сен кемге де, качан да јалынбаган, кемди де бойына тийдиртпеген, кемге де туттуртпаган. Сени кижин канай кайкабас, сениле кижин канай оморкобос!

Сен качан да мактанбаган, сен јобош, јаныскан болоруна ама-дайдын. Сен городтор ло деремнелерден ыраак тайгада өскөн салкын-јотконго алдыртпай өзүл турган сүрекей јаан, кичтү барбак мөштүй.

Албатынын шакпырты, кыймыражы, ийдижи, кысталыш-сыгыжы сесе кайдан јаразын.

Кандый будуктарла сени јурайын, менин атту-чуулу Алтайым? Кандый чийүлерле сенин қоо сынынды көргүзейин.

Сени мен јаңыс ла сүрекей кичтү јажыл барбак мөшлө тундее-рим. Андый барбак мөш бу алдымда туру, бойынын будактарын айландыра јайымга тарткан барбак мөш бу алдымда туру. Кайа таш-

тардын жиктерин бойынын тазылдарыла бек тудунып, озор ээчижип алала, ак булутту мызылдаган мөңкүлөргө өрө чыгара кармадангылап, жүре бергендер. Анда, соок тынышту кырлардын бажында, жаңыс тумандар ла булуттар ары-бери жарыш эдип жылыжат. Анда мөңкүлөрдүн жанында, мөштөр салкынга табылу жайканып, кышкы шуур-гандарла куучындажат.

Менин сүйгөн Алтайым, сен сыраңай ла бу мөштөр ошкөжөн.

Бойыннын жажыттарыңды кемге де, качан да, кемзинип айтпай турганыннан улам, сени мен там сүйүдим. Сенин бүрүнкүй чырайыңды, оморкок кылыгыңды жажына сүйүдим. Жылым кайа таштардын алдында, озогы корымдардын түбиле, жажыл ыжы чөйилген чадыр айылдын ичиле сен бойыннын чөрчөктөрүңди текши жайадың. Туудан тууга, анданып аккан ак көбүктү суулардын үстиле жебрен өйлөр керегинде айдылган кожондорунгы текши таркададың.

О, менин Алтайым! Көк тенгериле тудушкан камчы сынду тайгаларыңа чыгала, төмөн өзөктөрүңгө көргөндө, сен меге уйуктап жаткан баатырдык билдиредиң. Кижик кайкаар журук!

Меге телекейдин жаңы ла бүткени көрүнип келет, Алтайдагы ар-бүткеннин баштапкы ла күни эбелет.

Алтайдын жебрен караңуу жаркынду күннин чогына чупча тарттырган. Оноң ло бери эмди кайкамчылу жылым мөңкүлөр суркурап турлары. Бастыра алтай чечектеп, жаранып, жараш үндү музыкадый боло берет, күйүзү качан да токтобос кайкамчылу аккордтый боло берди.

2. «Чөрчөк» деп эскизке мынайда бичилген:

Мөштөр үстинче тумандар шунуп турлары.

Кайалардын маңдайы терең чырыштарла жуурылган: терең санаалар сананат.

Менин сүйгөн кайаларым, көлөткөлү жылым кайаларым, слер барбак мөштөргө лө буурайып калган жenesке бастыра бойыгар бастырып койдыгар.

3. Гуркин — А. В. Андриановко.

1911 ж.

Мен Алтайга бүдүйп турум, Алтайдын келер ойине тың бүдүйп турум. Мен оның албатызын, албатызынын кылык-жаңын, озордын бүдүймелерин, Алтайдын ар-бүткенинин күйү-санаазын билерим. Оның учун кандый да буудак туштаза, канайып та күйч болзо, мен иштеерим. Эмди мен Питер ле Москвада болор картиналардын выставказына белетенер деп шүйүнип турум.

Алтай улус ар-бүткеннин чанкыр ла кара өндөрүн јакишы ылган билер. Бу өндөрдү журукта көргүзерге күйч. Көп иштеер керек.

Алтай улус ар-бүткенди тирүү деп, эрмектенип турар деп, айлан-дыра аяктап турар деп бодойт. Је мындый ар-бүткенди мен та журап болорым, та јок. Алтайды јажырған көжөгөнн мен јангы журукта ла ачкандыйым. Бу улуркак јарашты мен јангы көрүп тургандыйым. Бу јарашка мен јарамыгымды күйүн ле јетирип турадым.

4. «Јаны јер» [«Озеро горных духов»]. Коштомо үлгер. 1911 ј.

Кизи чыгып болбос мөңкүлердин јанындагы туу-тайганын көлдөри Туулу Алтайдын буурыл ар-бүткенинин бийлери болуп бүткен...

Алтай улустын айдыжыла болзо, Алтайда буурыл башту, ак-кар кийим, кийген, койондый агарып жүрер эмеген бар. Ол эмеген — туулардын ээзи. Алтын тайагын тайанып, тайгаларла базып жүрет, ару көлдөрдү каруулдап жүрет.

5. «Кадыннын байрамы». Эюдке үлгер.

Кадын кубулып калган. Эмди оны танып болбозыгар. Ол тайганын сүрекеј апагаш, ару карыла, калганчы көгөлтирим тошторыла, јеңил туманыла оронып алган, каан кызындыј јаранып алган...

Јастын чечектериле чүмделген байрамнын јараш кийимин Кадын кийип алала, эмди көдүрингилү та неге де сүйүнип барадыры.

Кадыннын байрамына сүйүнип, Алтайдын бастыра ар-бүткени бойынын эн артык, эн јараш јаскы кийимин база кийип алган. Кызыл-марал чечектер Кадыннын калју јараттарын јарандырган. Јажыл карагайлар ла мөштөр кырдан ийджијп түжеле, эмди јаскы суунын јүстиндеги бойынын чырайларын аяктап турулар.

6. Г. И. Гуркин — Н. Г. Потанинге.

13 январь, 1913 ј., Онос.

...Слерге бичип турум. Бойымнын выставкамла кожо барар күйним бар. Выставка эзенде, јартап айтса, 1913 ј. Рождество күнде гордо то баштап көргүзилер, ненин учун дезе Томск бистин төс городы — бастыра Сибирьдин өморкодулу городы. Мында бис бастырабыс бойыстын иш-тожыс керегинде отчет берер учурлу.

Томсктон Красноярска. Арга болгодый болзо, ол ло кышкыда Иркутска. Иркутскта бир эмеш дөгө токтоор керек. Јайгыда Минусинскте јадып келер күйним бар, ондо түрк укту улустын памятниктерин жураар эдим. Мен бодозом, бу журуктар менин выставкам-

нын учурун теренжидер эди. Гран ары жанында бу журуктар улусты
жылбиркедер эди... Бу менин планым керегинде слер меге бичизеер.
Гарады ба, жок по слерге.

Эзенде кышта бу выставка Иркутсктан ары Владивостокко ло
онон ары гран ары жанына барар учурлу.

Минусинсктин кийинде бир де жай болзо, Байкалда жадар күйүм
бар. Анда жураар эдим. Ол менин выставкамды өскө журуктарла бай-
гызар эди. Слер не деп бодоп туругар?..

7. Г. И. Гуркин — Г. Н. Потанинге.

17 август, 1913 ж. Онос.

Кару Григорий Николаевич!

Слерге Томскко Барнаулдан Михаил Иванович Курзин деп жу-
рукчы куучындажарга келер. Ол «Ермак принимает дары от покорен-
ных татар сибирских» деп жаан панорама жураарга јат. Слер бу план-
ды јаратсаар, Курзин бу журукты Алтайда журап баштаарга туру.

Мен ого мынайда айткам: «Јурап болороор деп иженип турган
болзогор, слер бу амадугарды таштабай, эмди ле журагар», — деп.
Је мен јастыарымнан да маат жок. Ненин учун дезе бу картина-па-
норама, айса болзо, улуска јарабас.

Мен бодозом, Курзин јакшы картина жураар аргазы бар. Је јан-
ыс ого бу тема јарабас болор болды ба?..

8. «Караголдын көли». Журукка үлгер. 1913 ж.

Бис тайганын бажына чыгып келгенис, мөңкүлер бистин јаныста
болгон. Күн улуркап, тайгалардын ары јанына јажынарга мендебей
белетенип, эмди калганчы чокторыла кейди эреп, мөштөрдин бажын
алтын өңлө будып турган. Јаркыны јалакай јалтырап, агаштардын
бүрлеринен тайкылып, мөштөрди, барбак будактарды, кырларды —
бастыра Алтайды эрке окшоп, эртеңги күнге јетире ырап бараткан.

Кенейте серүүн эзин сокты. Тегин де јараш, јалакай мөштөр бу
тынчу күнди солырга келген эзинге сүүнип, там јаранып, там чөр-
чөккө түнөй боло берди...

Агаш аразы өткүре көрүүнип турган көл тон өткүре јажыл. Бис
көлдүн серүүн эзиниле тынып алар деп, онын јаражын јазап ајыктап
көрөр деп, јаратка базып келдибис. Агашка ла јенеске бастырған
кају јараттан бис бирде көлгө жуук базып келедис, бирде өрө чыгадыс.
Учы-учында көлдүн түндүк јанындагы јараттарына једип келдибис.
Јаан күскүдий Караколдын көли менин алдымда ак јалаңдый јайы-
ла берди. Онын кају јараттарынан күскүдий јалбак, тымк сууга
барбак мөштөрдин көлөткөзи ташталып турган. Суунын түбиндеги

јүзүн-башка өндү таштар иле көрүнип турган. Көлдүн ол жанындагы чоокырланган карлу ла корым таштарлу кыр өндөйүп калган көлди карулдап турган. Онын эдегин койу мөштөр лө жөгөс бүркөп салган.

Сол жанында, кайа таштын жанында, ортолыкталып калган кайылбаган кар. Онон ары мөңкүлөр. Ажып бараткан күйнүн калганчы чокторы араайын чайбалып турган көлдүн ле кайылбаган кардын үстүндө күйүп турган оттый жалбырайт...

Күйнүн чокторы өчө берди. Бозом там ла койылып баратты, токынаган көл үргүлөй берди. Байагы шуулап турган кара агаш эмди тынбай да барды ошкош. Айландыра кайалар карачкыга табынча кайылып барадыры. Кара агаштын үстине туман амыранарга түшти. Айландыра кичи кайкаар көдүрүңилү тымык. Улу жажытту керек бдүп жат: тун там ла койылып, жажыл Алтайды телекейден жажырып апарадыры, айландыра туулар баатыр уйкузула уйуктайт...

Карануи койыла берерде, мен станга једип келдим.

9. «Алтай ла Кадын». Јурукка прозалык үлгөр.

Корым таштарлу, чанкыр кайаларлу јаан туулар ыраакка чөйүлүп барган. Кысталыжып, ийде салыжып, улалыжып барала, омор кайда да, жажыл ышту кейдин ары жанында, јылыыйп калган. Онын кайа таштары терең чырыштарла јолдолып калган. Бүрүнкүй какпак таштар эмди ле јемирилип түшкөдий, ыраак өзөктөргө тоолонып түшкөдий. Теңкейишкен туулар чөрчөктөгү алтай баатырлардуй туру. Омордын жанында баатырлардын ак башту «чадыр айылдары» бойларынын оморкок баштарыла бийикте мызылдажып туру. Баатыр туулардын бөрүктеринде мөңүндий мөңкүлөр јалтырайт. Мөңкүлөрдүн эдеги бөрүктин күреезиндий козыр таштарла чүмделген. Ыраактагы Алтайдын эн јаан, эн улу тууларынын баштары теңеринин булудына кадалып калган тургулары.

Телекеј жаңы ла јайалгандый. Айландыра көс једер-јетпес туулар. Кезик чийүлери бой-бойыла биригижип, колбөжоло, чанкыр ышту кейдин ары жанында јылыыйп калган.

Айландыра кандый улу ийде-күч, кандый телкем јерлер! Сен Алтай, улу ла оморкок. Сенин оронып алган ак тумандарын көгүстен учуп чыккан санаалардый. Бойыңнын чырышту кабактарыңды түйүлө, сен эмди улу баатырдый үргүлөп јадырын.

Шак бу чөрчөктөгү Алтайдын ортозында, улуркак ар-бүткеннин өзөгинче жажыл јаан кырлардын ичинче, ай-күн көрүнбөс јыш агаштын ортозынча, алтын өндү Алтайдын өзөгинче јүнјидий јаражај Кадын агып барадыры. Ол Алтайдын өзөк жүрегине терең кадалала, кају капчалдардын ортозынча армакчдый мыйрындап агып бара-

дыры. Ак көбүктөрилө аңданып, жаан кайалардын төжине жапышынып, табышту, мендей-шиндей ичкери шунуп барадыры...

Байла, онын агынын токтоткодый бир де неме, күчтү неме жок, бир де буудак онын түргөн мантажын токтодып болбос.

10. Россиянын наукалар Академиясына ийген уткуул.

Урянхай, 9 май, 1924 ж.

Мен Алтайдын уулы, чанкыр тууларда жаткан журукчы Чорос-Гуркин, акту жүрегимнен Россиянын Академия Наугын 200 жылдыгыла изү уткып турум.

Онын келер жаркынду бйлөрине эрчимдү иштеген бастыра ученыларын уткып турум...

Бойымнын ижимди күчим жеткенче бу жаан учреждениеге — Академия Наука алтай нациянын ла онын журукчызынын сыйы болзын. Автономный областтын гражданини...

11. ВЦИК-ке бичиген письмодон:

15 май, 1924 ж., Кызыл.

...Бойымнын албатымнын жүрүмүн шиндеп, оны журуктарымда чындык көргүзөр деп, жаш туужымнан ала амадагам. Онын учун мен бастыра бойымды искусствого берингем. Эмди Тана-Тува деп жерде Россиянын Академия Наугынын жакылтазы аайынча бу албатынын художественно-этнографический материалын жууп жадым.

Искусство кижиликтин карануй ла кулданыш жаныла тартыжатаң культурный эп-арга деп, бодоң турум.

Жаңыс ла искусство, наука ла акту иш ажыра СССР-дин кажы ла национальносты бойынын праволорын корып алар, культура жанынан сондоштоң айрылып, амыр-энчүге, албаты бой-бойыла түнөй ле карындаштык болорына јединер.

12. Г. И. Гуркиннинг «Красный Алтай» газеттин корреспонденттериле куучынынан:

«Сентябрь, 1925 ж.

...Бистин газеттин корреспондентинин «јаңы айалгаларда слер кандый иштеп тураар?» — деп сурагына Гуркин мындый каруу берген: «Јаңы айалгаларда менин су-кадыгым да, жүрүмүм де сүрекей жаңы. Албаты мени тооң јат, творческий ижимди баалап јат. Ийде-күчим эмди де көп, эмди де көп иштеерим. Удабастан ла Монгол јеринде жураган эскизтеримнен жаан картиналар жураарым».

13. Туулу Алтайда журукчылык школ төзөөр керегинде проект.

Менин задачаларым, пландарым:

Эң баштапкы задачам — төрөл Алтайым ла албатымнын културный өзүмине болужары. Онын учун эмди мында жураар искусствонун школун төзөөр керек.

Школдын амадузы:

Ойрот нациялу улустун ортозында журайтан творчествонун ижин текши таркадар керек. Јаңы Ойротияда жураар искусствоны јакшы билип, оны улус јадар тура тударында, общественный туралар тударында, тудунган-кабынган немелеринде, кийген кийиминде тузаланып ла олорды чүмдеп билер учурлу.

Школдын задачалары:

Алтай албатынын художественный памятниктерин жууп алар керек:

1. Олордын кожондорын, кай чөрчөктөрүн, табышактарын, кеп сөстөрүн, озогы јадын-јүрүм керегинде куучындарын.

2. Жураар искусстводо: кайа таштардагы журуктарды, түнүрдеги журуктарды, тудунган-кабынган немелериндеги журуктарын, бастыра орнаменттерди.

3. Албатынын музыкальный искусствозын.

Јураар школдын задачазы — балдарды жураарга үредер үредүчилер ле журукчылар белетеери.

Мындый иштерди өткүргөн кийинде, национальный искусство түргөн өзөр.

14. Катанов керегинде бичилген үткүүл сөс.

1924 ј.

«Эң озо бойын қысканбазына ак-санаалу иш иштеерине, искусствоны сүйүрине ле чеберлеерине, сүрекей ајарынкай болорына, јүзүн өңдү байлык будук табарына, јараш јытту, јараш өңдү Сибирьдин чечектерин жураарына, сүрекей ару кей көргүзерине Сибирьдин журукчызынан, нөкөр Катановтон үренер керек.

Онын юбилейин эмди бастыра Сибирьдин улузы темдекеп јат.

15. Г. И. Гуркин — төрөөндөрине.

20 февраль, 1934 ј., Овос.

Былтыр јайгыда Чамалдын совхозынын ла амыраар Туранын директоры Екатерина Ивановна Калинина мени бойына кычырган. Чамалда эки айдын туркунына мен олорго «Кадын бажы Уч-Сүймер»

ле «Ак-Кемнин мөңкүлери» деп жаан журуктарды журап бергем. Бу журуктарды мен албаданып, жакшы журагам. Бу журуктардан башка мен олоордун жакылтазы аайынча нокор Калининге база бир журук журагам. Журуктар учун меге жүзүн-башка аш-курсак тамзык эдип берген...

Партиянын XVII съездине сый эдип мен «Ойротия Лениннин жакылталарынын жолыла» деп журук журадым. Оны Москвага менин сыйым эдип облысполком ийер.

16. Г. Ч. Гуркин — Г. Н. Гуркинага.

7 январь, 1935 ж. Онос.

...Новосибирсктен жанып келеделе, жолой Ойрот-Турага түшкөм. Анда Хабаров, Сафронов ло өскө дө улусла жолыгыштым. Олорго мен менин учун Улалуда иштебей, Оносто иште турганым керегинде бойымнын пландарымды айттым. Оностон өскө жерде мен иштеп болбозым, менин учун десе мен ар-бүткенди журайтан журукчы, а Оносто меге керектү ар-бүткен деремнени курчап салган. Мында — Кадын, туулар, агаш-таш.

Мындый неме Улалуда жок. Ар-бүткен менин журуктарымнын материалы, ар-бүткен менин справочнигим. Онос тос жерден келген журукчылардын иштейтен тос жери болор учурлу. Онын учун мында база төздөр керек. Бу база ажыра бис жаантайын искусстволо колбулу болор эдис. Ойротияда жаан искусство болор учурлу. Бу мындый менин шүүтелеримди оло жатты ошкош...

Көрдөр бө, менин чөрчөгүм айдылып жат. Лукачак булуттар өдө берди. Катап ла айландыра жаркынду күн, катап ла жылу!.. Эмди мени ондогылаган. Мени жайым иштеерине кичеегилеп, чеберлеп жадылар. Слер эмди Советский журукчы. Слердин ижигерде бис жарамыкту айалга төздөп берерис, слер эмди «Кан-Алтайдый», «Жаңы жердий» журуктар журагар, менин учун десе Алтайдын ар-бүткени керегинде слерден өскө кем де жакшы журап болбос» — деп айдыжат.

Эмди мен күлүмзиренип, ичимде сананып отырдым: «журукчы специалистти ту боородон кичееп, ого жарамыкту айалга төздөр керек болгон. Ол тужында калас ой өтпөс эди. Мен көп журуктар журап салар эдим».

Эмди де ой өтпөгөн. Су-кадыгым, күчим жеткенче мен албаданып байрамдый жаркынду журуктар жураарым. Эмди жаркынду өндөр, жарык будуктар — менин сүйгөн өндөрүм ле будуктарым.

Ненин учун десе азийгы дйгө көрө эмди совет жаң тужында ар-бүткен жаркынду, байрамдый сүйүнчилү боло берген. Журукчынын ижи качан да мындый жайым болбогон.

17. Г. И. Гуркин — Н. В. Шагаевке.

...Јурукчылардын Академиясында ачылган орто школдын директору Лепилов Константин Михайлович ле бистин Витя Тозыяков Оноско келерге шыйдынгылап турлары.

Лепилов Алтайга келерге албаданып јат, је Бийсктен Оноско једерине канча кирези ой керек ле оодотонин ол билбей јат. Мен ого мынайда бичигем: «Келеер ле. Менин мастерскойымда слерге иштеер кып табылар»... Сен оныла таныжып ал. Бери Оноско канайда келерин кожо јоптожигер. «Кижиле коркыгадый неме јок» — деп, айт... Сен нокбонгиле бери келерге турган болзон, кел ле. Слерге де иштейтен кыпты мен табарым...

Сенин јүредүйндеги једимдерине, јураарга таскап турганына, улу јурукчылардын произведениелериле таныжып турганына мен сүйүнп турум. Ойрот јердин улuzu бойын искусстволо јажына колбон турганына, буудактарды јенип, ичкери јенүлү барып јатканына кижиле канайын сүйүнбес!

Јуруктардын јажыттарын билип алала, слер Алтайдын ар-бүткен керегинде јаркынду, јилбүлү будуктарды тузаланып, јакшы картиналар јураарыгар деп мен бүдүп турум. Јаңы социалистический ойди, улустын көдүригилү ижин слер јуруктараарда јакшы көргүзереер деп, мен бир де аланзыбай турум, ненин учун дезе слер, бис Николай Ивановичле чылап, карамдабызгар, слердин творческий бедренижердин учуры јарт болор.

Слерди уткып турум, јаан једимдерге јетсин деп, акту јүрегимне күйнзеп турум.

18. Г. И. Гуркин — Г. Г. Гуркинага.

8 апрель, 1937 ј., Онос.

Кече Алтайда кар түшкен. Јарым аршин кирези. Мындый јымжак, мындый солун, јашынгай кар јаңыс ла Алтайда түжүп јат. Алтайдагы тенери, кей, кар кандый да аңылу — Монголдыйынан, Тувадыйынан, Новосибирскийдийинен, Москвадыйынан башка.

Мында кейди, кјнди ле карды кижиле јымжак, јалакай деп айткадый. Мындый тјндештирјлерден улам мени ойинен оодуп туру деп бурулаардан маат јок. Ол эмезе «бойынын алтайын тон өткјре мактап турганы не дезе, сен анда чыккан, анда оскон дежер. Бойынын балдарын кезик улус, ада-энелер база тон өткјре мактап јат: «Оскон улустын балдарына көрө бистийи артык, санаалу» — дежер. Је мен онойдо сананбай јадым. Бойымнын көрјм-шјјлтелеримди ченегем. Оскон алтайларда кјнди ајыктап, «кјн кайда да болзо тјнгей эмес пе?» — деп, бойыма сурак бергем. Јок, тјнгей эмес. Алтайда кјн, те-

нери, кей бой-бойыла колбулу. Мынан улам озор өскө жерлердийине көрө жымжак, эрке, байлык. Байла, мынан улам, Алтайдын чечектеринин бни жараш, байла, мынан улам Алтайда өлөн, агаш, чечектер түргөн өзүн жат. Бу айалганын жартына чыгып, айдын берерге меге күүке келижер...

Ойротиянын 15 жылдыгына журуктар журазам, айса болзо, кем-кем садып алар. Айса болзо, менде акча болор.

Журуктар жураганда, арып-чылап турадым. Көстин чогы да ишт тужындагыдый эмес.

Је мен буудактардан, уур иштег коркып турганым јок. Журуктар журайтан ченемелим көп. Оны тузаланып, јакшы, јараш, јүзүн-бндү журуктар жураар керек. Социалистический Төрөлимнин ырысту ижин, Алтайдын јаркынду кўнин колхозчылардын байлык јадынын, јаш-өскүримнин ийде-кўчин көргүзер керек.

Ончо ло кубулталарды жураар кўним бар.

Алтай эмди јаңы, социалистический, јараш. Эмдиги јүрүм азыйдагызындый эмес. Эмди улус ак-чек санаалу, ырысту. Стахановский иш озорды оморкодып јат...

19. А. В. Анохиннинг эске алынганынан:

1924 жыл.

...«Айас кўндерде туулардын јажыл көжөгөлөрин жураарга меге күүке келижет. Јут кўндерде Алтайдын кеберин база јакшы көргүзип болбой турум... Мындый кўндерде Алтай кандый да сан башка будуктарла будылып, ийде-кўчтү, сергек ле улуркак боло берет» — деп, Гуркин айдатан...

ТАШТАРДЫН КУУЧЫНЫ

[Јебрен кижинин турлузы табылганы керегинде]

Јирме жыл мынан кайра Горно-Алтайскта краеведческий конференция өткөн. Ол тужында А. П. Окладников городтын кажь ла туразына киргежин, је көстөрин сок ло јаңыс кырланган айрып болбой туратан.

Иштег когыс ой боло берерде, ол бойынын эреендү кырлагы јаар басты. Оныла кожо — этнограф Е. Тоцакова. Улалунын суузын кечип, озор кайыр јаратты өрө чыктылар. Јараттагы тойбалкашка, ку-макка көмүлген анда-мында јалтыраган таштар көрүнет. Бу ла тушта ученыдын јаспас көрүжи шак ла ол таштардын бирүзине токтогон. Бу таштын јарыгы кизи кайкабас эмес болгон. Шак мындый таштардан јебрен улус бычактар эдип туратандар.

Јебрен кижининг Улалудагы турлузы мынанг улам табылган. Казыны иштердин шылтузында турлудан 600-тенг ажыра таш бычак-јепсел тапкандар. Олорды эткенинде чүмдү неме јок болгон. Темдек-тезе, бычактарды јебрен улус чала чоймон чичке таштарды бир келтейиненг јара согуп эткилеген эмтир. Эки келтейиненг јарылган таштар каа-јаа ла учурайт. Таштын курч јерлерин бычак эдип тузалангандар.

Алтайда табылган таш бычактар Африкада Олдувэй деп өзөктө табылган бычак-јепселге түнгей болгон. Олдувэйде дезе јебрен кижининг јер-телекейде эн ле јаан, эн ле јебрен турлузы табылган, онынг јажы эки миллион јылга јуук. Алтайдын турлузынынг јажын баштап тарый 40 мунг јыл деп јартагандар. Је бу да јажыла ол бистинг ороондо јебрен кижининг эн озогы турлузы болгон. А. П. Окладников дезе Горно-Алтайсктагы турлунынг јажы јук ле төртөн мунг јыл болгонына бүдүнбей јүрген. Ненинг учун дезе, табылган бычак-јепселден көргөндө, олорды мынайда «Олдувэйдинг эпохазында» эдип туратандар. Је таштарды неле, канайда јарганы эмдиге јетире јарталгалак болгон. Ол ло јебрен бычактарды көргөжин, олорды сүрекей чечен кол бир ле катап талайып, јара согуп ийгендий. Мынайда шүүйин дезе, таштарда чапкан јерлердинг истери јок.

Ученыйдын аланзулу санааларын Тюменьдеги университеттин профессоры, Алтайдын геологиязы аайынча специалист Л. Rogozin ононг ары тереңжидип ийген. Конференциялардын бирүзинде ол академик Окладниковло туштажып, «Слердинг табынтылар 40 мунг јашту эмес, керек дезе 100-те мунг јашту эмес, олор онон до јебрен» деп айткан.

Је мындый шүүлтенинг кийинде јебрен улустынг Азияда таркап јуртаганы керегинде суракты јагыдан тургузар керек болгон. Онынг учун Алтайдагы јебрен турлунынг јажын научный јанынанг чокемдаар задача тургузылган.

Археология аайынча табынтылардын јажын јартаары — сүрекей јаан ла уур-күч иш. Јебрен кижининг Улалудагы турлузынынг јажын баштап радиоуглеродный эп-аргала јартагандар. Је бу эп-арганын көргүзүлери 40 мунг јылга јетире чике-чын.

Сибирьдинг археологторын ырысту улус деп айдар керек. Ненинг учун дезе, СССР-динг наукаларынынг Академиязынынг Сибирьдеги бөлүгининг история, философия ла филология аайынча институтынынг јанында геологиянынг ла геофизиканын институты, ядерный, физиканын институты, химиянынг сурактары аайынча иштеп турган академический учреждениелер тургулап јат. Олордын ишчилери археологторго Улалудагы ташты чокемдаарына сүрекей јаан болунынг јетиргендер.

Эки сезон улай Горно-Алтайскта геологиянынг ла геофизиканынг Институдынынг ишчизи табынтылардын јажын јартаар палеомагнитный эп-арга аайынча специалист иштеген. Көп тоолу ченелте иштердинг

шылтузында ол жебрен кижининг Улалу суунын јарадындагы турлузынын јажы 790 мун јылдан ажыра деп шўўлтеге келген.

Је бу тооны ойто катап шингдеер, көрөр керек болгон. Бу иште Москванын специалисттери турушкандар. Олор бойынын ижинде термолюминесцентный эп-арга тузалангандар. Јаңы ачылта алдындагызынанг кайкамчылу болгон: турлунын јажы бир миллион төрт јус мун јыл деп јарталган.

Айдарда, улус планетада канайда таркаганы керегинде бис эмди алдындагызынанг көп билерис. Је кижиликтинг жебрен Төрөлин бис Африка деп чоттоғоныс та, эмди де чоттоп јадыбыс...

Јебрен улус таш бычак јепселин канайда јазаган болотон? Бу суракты мен Алексей Павловичке бердим.

— Баралыктар, көргүзип берейин — деп, Окладников айткан.

Академгородоктон атанып, бис кайындардын ортозында јараш јаланга келдибис. Јаланнын ортозында кезер таштар тургулаган. Мында иштеп турган бир канча кижі јаңы экелген кезерлерди тургузып тургандар. Бис јерде јаткан тегин ле јаан боро ташка јууктай базып келдибис. Алексей Павлович ташты колдорула сыймап, меге айтты:

— Улалунын жебрен улусы бычак-јепселин мындый таштардан эдип туратандар. Бу ташты бис Туулу Алтайданг экелгенис. А бу — ол колдорың јаа тудуп, јалангы көргүсти, — бистинг ачык тегерининг алдында келер өйдөги музейибис.

Мен ташты ајарулу көрдим. Оны јарган јерлери билдирлў артып калган эмтир. Је жебрен кижі оны неле јарар аргалу болгон. Мындый ок таштардан өскө ондо керектў не-неме болгон эмес.

— Таштын келтегейинде кызыл-кара јерлерди көрўп тураар ба? Ол оттын тийген јерлери. Јебрен улус ташты кызыдып, онын кийинде ўстине суу уруп ийетендер. Таш јарылып, бычак аайлу боло беретени билдирет.

Мен таш јаар өкпөөрип көрўп турдым. Миллионнон ажыра јыл өткөн ангчылардын качан да бойларына бычак-јепсел эткен тажынын јанында туруп јадыбыс. Туруп, баштапкы ла улустын тапкырын, эпчили кайкадыс.

С. Вторушин

(1981 јылда 9 ноябрьда чыккан «Правда» газеттен көчүрилген).

КРИТИКА

ПОЭТТИҢ АМАДУЗЫ

С. С. Каташ ла В. И. Чичиновтың 1973 јылда чыккан «Путь молодой литературы» деп јуунтызында, чокымдап айтса, «Рожденная Октябрем» деп статьяның учында Кокышевтин поэзиязына бир эмеш аја-ру салынып, мынайда айдылган шўўлте бар: «Л. В. Кокышевтин творчествозының тос јаны — ич тыдылар кокырларда ла кўйдўре айдар сатирада...»

С. М. Каташевтин 1974 јылда кепке базылган «Алтай ўлгерлер, керегинде» деп очерктерлў бичигинде бу айдышка удурлажа база аңылу шўўлте бар: «Чын, Лазарь Кокышев алтай поэзияда эң јайалталу кокырчы ла сатирик. Је андый да болзо, Кокышевтин творчествозының тос учурын оның кокырлу ла шоодылганду ўлгерлеринен бедребес керек. Менин бек шўўлтемле болзо, Кокышев — озо ла баштап лирик, өдўңир ле ойгор сөстў лирик».

Мен экинчи шўўлтени јарадып, ого тайанып Л. В. Кокышевтин калганчы ўлгерлеринин јуунтызы — «Амаду» керегинде бойымның сөзим айдарга турум.

Бу јуунты «Амаду» деп чокым ла јарт адалган. Ненин учун дезе поэттин бастыра јўрўми, кўўн-санаазы оның амадузында кўрўнип јат.

Оның амадузы — ол јер-телекейде амыр-энчў, сўўш, иш, јўрўм учун тартыжары. Ого кару најылары амыр-јакшы седең ле јўретен болзо деп айтканы — ол база амаду. Јер ўстинде канду, от-калапту јуу болбозын деп бичигени — ол база амаду ла јўрўм.

Лазарь Васильевич Кокышевтин лирикасында бастыра телекейдеги албатылар салымы — оның салымы, олардың сўўмјизи ле ачу-короны — ончозы оның, бастыра телекей оның јўрегинде, бастыра албаты — оның албатызы. Темдек эдип айткажын, Төрөли учун јўрўмин берген Сальвадор Альендени «Ороонның чечеги» деп адайт.

Ада-Төрөл учун Улу јуу башталарда, Лазарь сегис јашту болгон. Бу поэттин јўрўминде баштапкы ла эң јаан ла уур ченелте. Ол «јуучак» деген сөсти бойының јўрўми ажыра билип алган. Јуу керегинде

Ўлгерлеринде бистинг орооннынг текши салымын көргүзет. Бу түбекте алтай да, орус та — бастыра улус бирлик болгон.

«Энелер» деп ўлгерде:

Ўзбек, алтай,
якут энелер
Уулдарына ыйлап,
чачтарын жулган.
Олордыг уулдарын,
бойындыг чылап,
Орус энелер
сббктөрин жууган.

Јуунынг ойине учурлалган ўлгерлеринде национальный ла интер-
национальный күүн-санаалар чике колбулу.

...Чыккан-оскөн јер, албатызы, энези, Москва, бастыра Россия —
ол ўзе јаба бистинг Төрөлис деп айтканы билдирет. Бу Төрөли учун
јап-јаш уулдар тартыжып, јүрүмди көрбөй, јен јастанып јыгылгылап јат.

Алтай уулдын
јиндин кайкап,
Ай карыгып,
ўстинде турган.

Ар-бүткеннинг јуругы ла јуучылдын өлүп јатканы бой-бойыла
колболыжып, түңей болуп јуралган.

Јаңыскан, өскүс
карагай ўстинде
Јаркынду јылдыстар
өчкүлөп бараткан.

Карагай өскүс — анайда ок алтай јуучыл азыраган адазынан,
эмискен энезинег ыраак. Јаркынду јылдыстар өчкүлөп бараткан —
анайда уулдын јаш јүрүми ўзүлип јаткан.

Јуунынг каршузын, өлгөндөрдиг келбеген ачузын буурыл башту
Бабырганнынг санааркажыла көргүзет:

Адалар Јууга
атанып јадарда,
Айрылып, анда ол тура калгандый.
Суру јок уулдарын
эмдиге сақып,
Сыны уурлап,
карыгып тургандый.

Поэт ол ойдө өскөн, бастыра шыраны көргөн. Онынг учун јууда
бойы тартышкандый, Төрөлин, энезин сананып, јерди кучактап, шыр-
калу јыгылып јаткандый билдирет...

Бу жуунтыда көп лирикалык үлгерлери кеен ар-бүткен керегинде бичилген.

Ар-бүткенди терен ондоп ло шингдеп көрүп, онын жүзүн-башка ондорин ылгап, жүрүмле колбоп, куулгазын сөстөрлө журап жат.

Темдектезе, аспан аксагдап келеле, скрипказын алып, качан да укпаган симфония ойнойт. Бу жүрүмнин, ырыстын күүзин тыңдалап, сүүнердин ордына тымык чибилер араайын үшкүрөт.

Бойынын күүн-санаазын, ар-бүткенди, улусты сүүгенин поэт, «мен Алтайымды сүүп турум» деп чике ле айтпай жат.

Онын үлгерлеринде тындулар Алтайдын жаражын кайкап жат.

Сындарды төмөн белдери ээлгилеп,
Сыгындар ээчижи, сууга түшкүлөйт.
Тура түшкүлөп, баштарын канкайтып,
Туулардын жаражын кайкажып көргүлөйт.

Лазарь Васильевич тындуларга кижинин күүн-санаазын түнгөйлөп, колбоп береле, жастын жаркынду ойин журап жат.

Кижичилеп, жалаңдарла, бастыра жолдорло бүгүн эрке жас келип жат. Кижичилеп, талдардын бүрчүгин ол сыймап ийгенде, «тарс» этире жарылып та жат. Бу үлгерде сүрекей көп эптү метафоралар туштап жат. Кайыңдар жажыл шалин жабынып ийеле, жалаңга ойинга келгилөйт. Күүктамаңдар күнге удур күүлүмжилү көстөрин ачкылайт. Күүктин үнинен күнкелдилер ойгонып келет. Керек дезе күнди де көстү эдип көргүзөт:

«Күйе берген жалбыштый чечектен
Күннин де көзи кылбыга берет».

Жерди дезе «энем» деп айдат:

«Жер-Энем мени
Өлөңгө чуулаган
Жегезек төжөктү
Жалаңда жадырым».

Кандый бир неменин эн ле керектү темдегин иле эдип, оны жарт көргүзөргө, Лазарь Васильевич сүрекей чокым эпитеттер талдап бичийт. Темдектезе, буланат өлөңдү күр-көксимде, эржине аттар, кийик аттар, сергелең күйген таң, согулган жүректин окпыны, ойбок актар, курбайа тонгон, чыккыраган сооктор, түмөн жылдыстар, күзүңгич каткызы, калганчы каны октолып согулат, күреелей турган үүре кайыңдар, ардак бойоор ло оноң до өскө.

Онын үлгерлерин су-алтай сөстөр сүрекей жаркынду эдип жарандырат. Айаңдарды кечире, сындарды одыра, себискендү тайганы, күр-

көксинде, эрјинем менин, эригим бүгүн бу элбек талайдый. Кайынгнын суузы тамыры сайын кан тепкендий, тартылып жылыжар.

«Талай јаказында санаалар» деп бөлүккө кирген кажы ла үлгеринде Лазарь Васильевич бойы керегинде бир де бичибей, ар-бүткеннин ле болужыла бойынын айалгазын чыгара айдат.

Талай түниле токтобой күркүрейт. Түбекке түшкендий, чайка калактайт, јотконго бастырткан карагай шыркалу колыла кирерге тургандый, көзнөгине согот. Түн. Јарылган шарлардый күкүрттер күзүрөп турган да болзо, тенери түлей. Карагайларды качып бараткан улуска түңгейлейт. Олордын онтузын кем де укпайт. А талай токтобой, күркүрөп ле јат. Анайда ок јотконго бастырткан карагай ошкош поэттин шыркалу јүреги сыстап, амыр бербей, өкпөорип ле јат.

«Јадала уйуктап
болбойдым мен»..

деп, автор јангыс ла бу сөстөрлө бойы керегинде бичийт.

Је андый кунукчыл айалга јаантайын поэтти олјолобой јат. «Эртен тура талайда» деп үлгерде ол эриги јок карыгыштын олјозынан айрылып алат. Эмди дезе чек өскө јурук көрүнөт: көжөгө туманды салкындар ачат, күн тийет, көпөгөш тегериден көс кылбыгат. Поэттин јүреги ойто ло ару, токыналу, сүүп, бүдүп јат.

Балтийский талайда, кайда да анда,
Балыкчы латыштын кемези агарат.
Телекей бүгүн јунунып алгандый,
Телкем талай бойына қычырат.

Кычыраачыга үлгер чүмдеечинин айдыжы јарт. Јердин үстинде бастыра ла тынду да, тынду эмес те немелер кубулып, өскөлөнип, өзүп, айланып јат. Анайда ла кижинин де күүн-санаазы, айалгазы тоңуп калгандый эмес, ой өткөн сайын солынып јат. Јүрүмде јаманның кийнинен түңгей ле јакшы келер.

Јажыркап јаткан талайдын үстиле
Јаркынду күн јангы келгендий.
Качып, сүрүжип, толкулар ойнойт,
Қачан да јоткон болбоон немедий.

Толкулар чылап, санаалар солынат. Бүгүн поэтке ойто ло јенил. Поэттин көксинде сүрекей терең, бек ару алтай кыстың кебери толуп калган. Алтай кыска учурлаган үлгерлер јуунтыда «Кару јеристин ару балазы» деп бөлүкте јуулган.

Макка кирген кее чырайлу
Мадонна меге не керектү?
Маанымда жагыс ла сен јуралгаң,
Јеримниң кызы, сен јалакай јүректү.

Ол улуста эң ле тың — ару јалакай јүректи баалап јат.

Карыкка бастырбазын, качан да онбозын, кыш та келзе, каткырып
јүрзин, качан да тонбозын, јүрүмде јут өйлөрдө јүреги чөккөбөй, иже-
нип ле јүрзин деп аржан суудый ару јүректү кару јеринин балазын,
алтай кысты, поэт алкап јат.

Алтай кысты јараш эпитеттер талдап, кееркедип: сен јалакай јү-
ректү, санаалу кара көстөрлү; тумантык көстөри јылдыстардый, кару
ла кийик, «Кару ўни музыка болуп, канымла ойнойт күр-көксимде» деп
бичийт. Алтай јеримниң кызын «экем, ўүрем, көөркийек, кайраным,
эрјинем мениң, кудайым мениң, сўўгеним, алтайымның сўрлү чечеги»
деп ајдат.

Поэттин јүрүми јенил, кей, кокырлу болгон деп ајдарга чек ке-
лишпей јат. Оның бойының сөстөриле болзо:

Тургузып койгон
тузакка да киргем,
Јүрүмниң јүзин
мен ончозын көргөм.
Меге кару најыларым да бар.
Мени јыккан өштүлөр де болгон...

Кокышевтин ўлгерлеринде јүрүмниң јаан чындыгы бир де јажыды
јок бичилген.

Оның ўлгерлеринин ийдези олордын чындыгында, поэттин улуска
ача тарткан јаан, буурзак јүрегинде, оның чўмдемел узында.

Јаскы ар-бүткенле кожо келген поэттин кўўн-санаазыла чындык
нөкөрлөринин сўри колболып јат.

Ар-бүткен ле кижинин кўўн-санаазы јаба колболыжып, ўлгерчинин
санаазын чокым керелейт.

Ойгор ло деген
кожогымды јүрүм
Орой бүрдий
учурта бергей не?
Кереестеп јүректен
айткан сөзимди
Ўйелер јарадып учурын билгей не?

Поэттин јүрүми јаркынду болгон. Ол төрөлин, албатызын сўўген
керсү јүректү, ару санаалу, буурзак кўўндү, јайалталу ўлгерчи. Оның
кожондорын албаты сўўп јат. Кереестеп айткан сөстөри ўйелерге ун-
дылбас.

Кокышев сөстөрдү сүрекей чечен талдап алып, рифмалаштырып, күүн-санаазынын учурын жылытпай, чындык, чыгара айдып, келишти-рип салат. Ол алтай албатызынын үлгерчизи, кокырчызы, эрикчели болгон. Лазарь Васильевич жүрүмнүн, ар-бүткөннүн, кижинин күүн-санаазынын тегин улустын көзүнөн туйка жажынган ойгор шүүлтезин, учурын өзөк-жүрегинин бастыра коо, сескир учуктарыла ондоп, сезип турган жаан жайалталу поэт болгон.

«Көксинде канын согулбас болзо,

Көдүрүнн санаалар

качан да келбес.

Куру сөсү албаты кайкадар

Поэзия элге обызын эмес...» —

деп, ол чын айткан.

М. Майманова

ТУУЛУ АЛТАЙ ЛА АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРА КЕРЕГИНДЕ БИЧИГИЛЕЙТ

Алтайдын бичиктер чыгарар издательствозында (1981 ж.) «Поступь времени» деп жуунты чыкты. Оны З. М. Александрова тургускан. Жуунтыга кирген очерктер иштин мергендучилерине ле атту-чуулу малчыларга учурлалган. Бу бичик партиянын крайкомынын баштапкы качызы Н. Ф. Аксеновтын «День вчерашний, день завтрашний» деп статьязыла ачылат. Онын статьязында Алтайдын 10-чы бешжылдыгынын мергендү ишчилери көргүзүлип, 11-чи бешжылдыкка кандый једимдерле келгенин темдектейт.

Бу ок бичикте Л. Ковалеванын «Надо спешить» деп очерки Чуудын чөлдөрүн сугаттаган баштапкы агроном А. Г. Винокуровко учурлалган.

Бу ок издательстводо 1981 жылда «Итоги экономического и социального развития Алтайского края за годы десятой пятилетки» деп јартамал справочник чыкты.

В. Варванецтин «Советская Россия» (1981, 28 майда) газетте јарлалган «Банк природы» деп јетирүзинде Чаргыдагы Алтайдын ченемелдү хозяйствозы керегинде айдылат. Мында сарлыктар, зубрлар, бизондор, текелер, ак-кийиктер онойдо ок табылбас бүдүмдү куштар өскүрери керегинде бичилген.

Л. В. Корниловтын ла Э. М. Церковердин «Эти удивительные ветераны» деп бичигин 1981 жылда Москванын «Политиздат» издательствозы чыгарган. Ол бистин өйдөги ветерандарга учурлалган.

Кычыраачылар мындый атту-чуулу ученыларла таныжар: кызыл командир болгон, эмди МГУ-да иштеп турган А. А. Померанцевле, эм ле вакциналар тапкан академиктер С. В. Аничков ло А. А. Смородинцевле; албаты јурукчылары Кукрыниксы ла Туулу Алтайда ан өскүрер бригаданын јааны Ф. П. Поповтын билези.

«Советская Россия» (1981 ж. 28 июньда) газетте «Шуми, кедр!» деп Б. Прохоровтын куучыны јарлалды. Мында Туулу Алтайдагы агашкомбинатта мош өскүрери аайынча јаңы научный иштер өткүргени керегинде айдылат.

Б. Прохоров «Страж кедра» деп очеркти Байголдогы агашкомбинаттын ишчизине В. И. Ветровко учурлаган. Очерк «Советская Россия» (1981, 14 июньда) газетте жаралган.

«Комсомольская правда» (1981, 12 июльда) газетте «Лоза на скале» деп Д. Горбунцевтин ле Я. Штеннинг статьясында Алтын-Көлдөги күннин-айдын аайын шиндеечи Н. П. Смирнов ло онын ташта өскүрип алган жараш алма-фрукта сады керегинде жылу жалакай сөстөр айдылат.

Комсомолдын 60 жылдыгына учурап, комсомолдын крайкомы ла Алтайский крайдын жашөскүримнин библиотеказы «Лауреаты премии Ленинского комсомола Алтая» деп библиографиялу справочник чыгарган. Бу иште Горно-Алтайсктын областной библиотеказынын ишчилери база турушкан. Бу справочникте 1968—1979 жылдардын литература, искусство, наука, техника ла производство турушкан мергендүчилери керегинде бичилген. Справочник Туулу Алтайдын лауреаттары журукчы И. Ортоңулов, бичиичи J. Каинчин, композитор В. Хохолков, кожоңчы К. Ялбакова ла колхозтор ортодо ансамбль «Чуй» керегинде айдылат.

Туулу Алтайдын национальный драмтеатры областла ойындар көргүзип жорыктаганы керегинде Л. Иванова «Театральная жизнь» (1981, 14 №) журналда жарлалган «С гастролей на гастроли» деп статьясында бичийт.

Науканын Сибирьдеги бөлүгинде «Проблемы западно-сибирской археологии», «Эпоха железа» деп бичиктер (1981 j.) ак-жарыкка чыкты. Мында В. Д. Кубаревтин «Конь сакральной атрибуции ранних кочевников Горного Алтая» деп статьясында ээрлү аттын жүзүн-башка жазалдарынын бүдүмдери керегинде айдылат. Бичикте аттардын, аңдардын, текелердин, куштардын журуктары элбеде берилген. Бу иштер узак ойгө жуулганын темдектеер керек. Оны Туулу Алтайдагы казынты корымдардан алган. Бу журуктарла (чүмдемелдерле) «Јебрен улустын бөрүктерин чүмдеп жазаган» деп статьянын авторы темдектейт.

Бу ок издательстводо «Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии» (1981 j.) деп жуунты чыккан. Бичиктин редакторы история наукалар кандидады Ю. С. Худяков.

Бу бичикте эн баштапкы катап Сибирьде ле Азияда јаткан јебрен улустын жууда-чакта тудунар жуу-јепселдери керегинде айдылат. История науказында мындый јартамал эн башкы ченемел деп айдар керек. Баштапкызы јес ле темир тузаланары, экинчизи орто чактарда эдинген жуу-јепселдер керегинде статьялары Туулу Алтайда јуртаган бистин элен-чактарыска учурлалган.

Новосибирскте бу ок издательство 1981 жылда «Охрана растительного мира Сибири» деп жуунтыны кепке базып чыгарды. Бу жуунты 1979 жылда, май айда Новосибирскте АН СССР-дин өткүрген конференциязынын материалдарынан туруп јат. Алтайдын ар-бүткенин ко-

рыыры керегинде Л. В. Марина ла Н. И. Золотухинанын «Флористические исследования и охрана растительного покрова в Алтайском государственном заповеднике» деп статьязы кирген. 19 чактын ортозында Күнчыгыш Алтайга көп ботаниктер жорыктап, өзүмдердин жүзүн-башкаларын жартаган.

...Чолушман суунын жалагында темдектелген 200 бүдүм өзүмдерден 100 бүдүми бистин ороонунг өскө жерлеринде учурабайт деп, шинжүчилер темдектегилейт.

Алтайдын ар-бүткенин корыыры керегинде П. Яровицкийдин «50 лет заповедности» деп статьязы Москвадагы «Лесная промышленность» издательство чыгарган. «Лес и человек» деп жуунтыда жарлалган.

1981 жылда «Наука» издательствонунг Сибирьдеги бөлүгү «Рыбы Телецкого озера» деп бичик чыгарды. Бичиктин авторлоры: А. Н. Гундлизер, Б. Г. Иоганзен, В. В. Кафанова ла Р. М. Кривошеков.

«Труд» (1981, 25 июньдагы) газет Туулу Алтайдын облысполкомынын председателинин болушчызы К. Трусовтын «Завещено потомкам» деп статьязын жарлаган. Бу статьяда Туулу Алтайдын жүзүн-башка байлыгы ла оны корыыры керегинде айдылат.

Алтай бичиичилердин жарлалып чыккан чүмдемелдери

1981 жылда Москвада «Советская Россия» издательстводо Б. Укачиннин повестьтеринин «В начале зимы» деп жуунтызы чыкты.

Бу ок бичиичинин С. Куняев көчүргөн үлгерлери «Наш современник» (1981, 5 №) деп журналда жарлалды.

Москвада «Политическая литература» издательство 1980 жылда «Слово о партийном билете», «Исторический очерк о главном документе коммуниста» деп жуунты чыккан. Ондо Адаровтын партийный билет керегинде «Нам дальше, сквозь времени дали» деп үлгери жарлалган. Бу ок поэттин үлгерлери «Сибирские огни» (1981, 12 №) журналда база жарлалды.

Тува АССР-де, Кызыл городто, «Алтай тоожулар» деп жуунты чыккан. Бичикте П. В. Кучияктын «Аза-жалаң», «Оскүс-Уул» деп повестьтери, Э. Палкиннин «Алан» деп романы, Б. Укачиннин «Өлбөргө жетире эмди де узак» деп повези, J. Каинчиннин «Кылгай өгөөн» деп куучыны көчүрилип жарлалган.

Алтай литература ла Туулу Алтайдын бичиичилери керегинде чыккан статьялар

«Литературная Россия» (1981, 22 майда) газетте филология наукалар кандидады Р. А. Палкинанын «Постижение зрелости» деп статьязы

jarлалды. Бу статьяда алтай, хакас ла тува литературалардын калганчы ойлордо өзүми ажарылат.

«Алтай» (1981, 3 №) альманахта филология наукалар кандидады, поэт Г. В. Кондаковтын «Путеводная звезда» деп статьязы чыкты. Статьяда А. М. Горькийдин чүмдемели алтай литературага жаан салтарын жетиргени шигделет.

1978 жылда Казаньда история ла литература аайынча Бастырасоюзный научный конференция өткөн. Конференциянын материалдары «Актуальные проблемы эстетики и поэтики социалистического реализма в литературах Советского Востока» деп бичикке жунадылып, 1981 жылда чыкты. Бого Б. Укачинин «Искать новые для нас пути» деп статьязы кирди.

«Сибирские огни» (1981, 8 №) журналда «Критика, Литературоведение» деп рубрикада «Месяц осеннего гона маралов, или путешествие на родину поэта» деп Вадим Дементьевтин очерки чыкты. Бу очерк-журамал Б. Бедюровтын чүмдемелине учурлалды.

«Правда» (1981, 27 июльда) газетте В. Саповтын ла А. Адаровтын «Гомер с Алтая» деп статьязы жарлалды. Бу статья алтай кайчы поэтимпровизатор Алексей Калкин керегинде.

А. Адаровтын 1979 жылда Барнаулда чыккан «Цветы у вечных снегов» деп жуунтызы керегинде Э. Павлючук «Сердце отдающее Алтаю» деп рецензиясында «Байкал» журналда (1981, 2 №) бичийт.

Л. Баштыкова

Бистин жол-жорыктарыбыс

1981 жылдын экинчи жарымы...

Июль-август айларда П. Самык турист жорыкла Чехословакияда болды.

10—16 июльде Н. Шумаров Алма-Атада Казахстаннын история ла культура кереестерин корыыр Обществонун үчинчи жуунында турушкан. Мында бистин режиссер ло кожончы Алтайдын жебрен күү-музыказы ла түрк калыктар культуразы керегинде куучындаган.

Март айда ол Сибирьдин театрлары ижи аайынча Кемероводо өткүрилген чүмдемел конференцияда туружып, ого келген режиссерлорло, драматургтарла, актерлорло тургузулар алыжары керегинде эрмектешкен.

Июль айда Б. Укачин Хакасияда, Тувада жорыктады. Абаканда бичичилер Биригүзинин качызы М. Е. Кильчичаковло, поэт М. Баиновло тушташкан, областтын телевидениезиле үлгерлерин кычырган. Онын үлгерлери орус ла хакас тилдерле кепке базылды.

21 августта Л. Белеков ишжурткорлордын крайдагы следында турушты.

10—22 сентябрьда Алма-Атада бистинг культурабыстын бир бөлүк ишчилери болдылар. Бөлүкти башкарып партия обкомынын инструкторы, иит поэт Ж. И. Белеков жүрди. Жорыктын кереги — Туулу Алтайдын автоном облазынын 60 жылдыгына учурлай грампластинкаларга бичидери болгон. Пластинкага кайчы Т. Шинжин, кожончы Н. Шумаров, Караголдын комусчылары К. Шумаров, Д. Яшев, В. Тордошев, кожончылар — Кош-Агаштан Н. Воинков, Р. Тапаева, Москвадан К. Ялбакова, Новосибирсктен Э. Тозыяк, Горно-Алтайстан В. Заозерова, композитор А. Тозыяков бичиккендер.

Туулу Алтайдын чүмдемел культура ишчилери Алма-Атада Казах ССР-дин Академиялар Науказынын литература институтунда, Казахстаннын бичиичилер Бирлигинде, «Казах адабийеты» газеттин редакциясында, М. О. Ауэзовтын музейинде болуп, туштажулар өткүрдилер.

8—24 сентябрьда Б. Я. Бедюров СССР-дын бичиичилер Бирлигинде Өскө ороондор аайынча Комиссиянын командировказыла карындаштык Монголияда жорыктады. Улан-Батордо ол монгол бичиичилер Бирлигинин жааны Д. Цэдэвле, «Цог» («Чок») журналдын баш редакторы Д. Тарвала туштажып, литературада алтай-монгол колбуларды төс кемине жетирип элбедери керегинде эрмектешкен, Монголдын Радио-зыла сөс айдып, үлгерлерин кычырган, учений-шинжүчилерге жолыккан; музейлерде озогы кереестерле, журуктарла, судур бичиктерле танышкан. Улан-Батордон 60 километр кирезинде Налайха городтын тужында жебрен түрк каандык тужынан эржине кереези бар — ол Тоньюкуктын көжөөзи. Мында улу шүүлтечи эли-жонына айдынган сөзин экче ташка элен чакка бистинг озогы тилле бичип-базып койгон. Арткан ойди ол Күнбадыш Монголиянын төс аймагы — Кобдодо өткүрди. Комду аймагында ол Дуут, Дунд-Ус, Мунгат, Буйанту сомондордо болуп, мында журтаган уранкай, керей, мунгат, тува-сойон, дөрбөт, өлөт, торгоут улустарла, олордын жадын-жүрүмиле, жагдаган жагыла танышкан.

Сентябрь айдын учкары А. О. Адаров Азербайджанда улу түрк поэт Низами Гянджевинин үлгерлик байрамында туружып, Бакуда, Кировабадта болды. Азербайджандагы карындаштар улу жерлежинин үлгерлики жебрен Алтай жеринде көчүрилип чыкканын сүркей аярулу уткыдылар (А. Адаров бойыла кожо «Алтайдын Чолмону» газетке көчүрилген Низаминин үлгерлерин алганча барган).

17 ноябрь — 29 декабрь ичинде А. О. Адаров ло Б. У. Укачин туристтер болуп бир айлык жорыкка Ыраак Күнчыгыш ла Түштүк-Күнчыгыш Азиянын 5 орооныла круизте жүрдилер. Алтай бичиичилер Япондо, Филиппинде, Малайзияда, Сингапурда, Вьетнамда болдылар. Бу солун жорыгы аайынча бичиичилер бирлик бичик белетеп жадылар.

4 декабрь — 9 январь ичинде Латин Америкага јетире (Куба, Гваделупа) круизте Туулу Алтайдын областной Радиозынын ишчизи Владимир Торбоков јорыктады. Бу круиз ВЛКСМ-нын Төс Комитеди ле јииттердин өскө ороондорло јорыктаар турист Бюрозынын јөбиле ачылган. Латин Америка ороондорынан башка круизтин кереби јолой Турция, Греция, Алжир ле Канар ортолыктарды кыйкай барган. Јиит журналист бойынын јорыгы керегинде јурамалдар бичиир амадулу.

БИСТИҢ АЙЫЛЧЫЛАР

Сентябрь айдың учкары күндеринде Туулу Алтайла немец журналист Гарри Гельхаар жорыктады. Ол Германияның Демократиялу Республикасының төс газеттеринин бирүзи — «Берлинер цайтунгтың» Москвадагы корреспонденти болуп 1976 жылдан бери иштеп келди. Г. Гельхаардың Туулу Алтайга бу экинчи жорыгы болор. Мынан озо ол 1950 жылда Турачак аймакла жорыктап барган.

Бистин жерибисте көргөн-укканын ол газетке бир тизү очерктер эдип жарлады. 28—29 октябрьдин номерлеринде салылган «Сыгыннын мүүзи керегинде кеп куучындар» ла «Экинур — эки көл ортозында турган журт» очерктери бистин «Алтайдын Чолмоны» газетке көчүрүлип, 3—4 февральда ээний-деечий кепке базылып чыкты.

Ол Орто Азия ла Якутия, Ыраак Күнчыгыш ла Күнбадыш Украина, база өскө дө жерлерде болгон. Адакы учында журналист бу ончо бичигенин жунадып, Сибирьдин оок калыктары керегинде бичик чыгарар амадулу иштейт.

* * *

Октябрь айдың ортозында Горно-Алтайскта окылу жорыкта «Сибирские Огни» журналдың ишчилери А. И. Плитченко ло А. У. Китайник болдылар. Олор журналдың 1982 жылдагы 5-чи номерин Туулу Алтайдың 60 жылдык юбилейине учурлай белетеериле колбой жүрдилер.

Бу номер партияның обкомының баштапкы качызы Ю. С. Знаменскийдин «Бирлик, биледе» деген статьязыла ачылат. Улгерликтин бөлүгүндө Л. Кокышевтин, С. Суразаковтын, А. Адаровтын, Э. Палкиннин, Б. Укачиннин, Б. Бедюровтын, Т. Шинжиннин, J. Белековтын ла өскөлөринин де чүмдемелдери салынган. Прозада — J. Каинчиннин «Кыр бажынан кыйгы» деген повези, кайчы Н. Улагашев керегинде Б. Укачиннин журамалы кепке базылар.

Эмдиги алтай поэзия керегинде эрмекти Москванын критиги Вадим Дементьев элбеде өткүрүп жат. Номерде А. Ередеевтин, Г. Конда-

ковтын, В. Кузнецовтын, Р. Палкинанын Алтайла колбулу бичиктерине рецензиялар салылган. Журналдын кадарынын 2,3 страницаларында алтай журукчы Игнат Ортонуловтын «Чалмачылар» ла «Көгүдей-Мерген» деген журалган-гравюралар.

* * *

22 октябрь — 10 ноябрь ичинде Туулу Алтайда Кабардин-Балкар автоном республикадан јиит балкар поэт Муталип Беппаев күндүлү айылчы болуп комсомол командировкала јүрди. Балкарлар эртегиден бери Эльбрусты эдектей јуртап келген, угы-төзи, тили биске јуук карындаштык калык болор. Муталип балкар литература адынан бистин јерибиске эн баштапкы келген айылчы.

Ол Урсул ла Кадын ичиле Алтыгы-Булантыктан Инегенге јетире јорыктады. Эл-јоныбыстын эдип јаткан ижиле, эмдиги јүрүмле танышты. Мынын шылтузында Алтайга учурлай көп үлгерлер чүмдеди. Онын үлгерлери «Алтайдын Чолмоны», «Звезда Алтая» газеттерде јарлалды.

* * *

19 январьда Күнбадыш Сибирьдин кинохроника студиязынын башлык операторы В. Г. Мамонтов бистин бичиичилерди Туулу Алтайдын 60 жылдык юбилейине уткый белетеп јаткан документ кептү фильмге сокты. Бичиичилер организациясында согулган кадрларда — А. Адаров, Б. Бедюров, С. Каташ, Э. Палкин, К. Төлөсов ло јиит литераторлор Ј. Белеков ло Ј. Маскина. Мынан озо јайгыда оператор Јабаганга, Экинурга јүрүп, Ј. Каинчин ле кайчы А. Калкинди согуп алган. Фильмнин сценарийин Новосибирсктин поэди, алтай эпосты көчүрөөчи А. Плитченко бичиген.

4—9 февральда Туулу Алтайда «Кайчы» деп мультфильм тургузарыла колбой Алма-Атадан Т. Мендошева ла Москвадан И. Д. Гаранина болдылар. Бу фильм «Казахфильмде» алтай режиссер Т. Н. Мендошеванын эрчимиле тургузылар, а «Союзмультфильмнин» јарлу ишчизи онын кееркемел иш аайынча башкараачызы болор. Режиссерлорло кожо Алтайла таныжып, фильмди јурайтан журукчылар—эмеген-обөгөн Арсен ле Елена Бейсенбиновтор јүрдилер. Олор Чуйдын трагыла Ийинге јетире јорыктап, Кичине-Јаламан ла Кичине-Ийин јурттарда болдылар.

Айылчылар 5 февральда Туулу Алтайдын бичиичилер биригүзинде болуп, организациянын каруулу качызы Э. М. Палкинле, литература аайынча консультанттар — Б. А. Бедюров ло К. Ч. Төлөсөвлө эрмектежип, фильмди канайда белетеери керегинде тузалу шүүлтелер уктылар. Бичиичи К. Төлөсовтын чүмдегени фильмнин сценарийинде

тузаланылар. Таныспай Шинжиннинг кайлаганы, Ногон Шумаровтын кожондогоны мультфильмнинг ўн-кўўзине тўзўлгў болор. Бу јуралганду фильм бўткенде, јангыс ла Казахстанда эмес, је онойдо ок элбөк Союз экранына чыгары темдектелет. Бир канча јыл мынан озо Тамара Мендошева «Торко-Чачак» деп мультфильм тургузып чыгарган.

* * *

4—5 январьда Горно-Алтайскта Туулу Алтайдын автономиялу облазынын 60 жылдыгына уткый чыгарылар «Звезды и горы» деп ўлгерлик бичикти јуралгандап-кееркедери аайынча сурактарла Барнаулдын јурукчызы В. А. Раменский болды. Јуунтыга јарлу алтай поэттердин ўлгерлери кирген. Ончо кўчўриштердин авторы — Илья Фояков. Кадары Омсктын типографиясында, бичик бойы бистийинде кепке базылар.

ТИЛДИҢ СОЛУНДАРЫ — 1981

3—6 мартта СССР-дин Наукалар Академиязынын Сибирдеги бөлўгинин история, филология ла философия институтында «Башка-башка тилдердеги колболу эрмектер» деген темалу конференция өткөн. Конференциянын ижин јарлу тил шинжўчилер, филология наукалар докторлары Е. И. Убрятова ла М. И. Черемисина башкаргандар. Ондо Москвадан, Ленинградтан, Воронежтен, Иркутсктан, Алма-Атадан, Кызылдан ла өскө дө городтордон тил шинжўчилер јуулы-жып, јопон, монгол, бурят, казах, якут, эвен ла база өскө дө тилдерде колболу эрмектер ле олордын бўдўм-кеберлери керегинде чокым сурактар аайынча солун да, блаашту да докладтар эдилди. Туулу Алтайдан конференцияда А. А. Тыбыкова болуп, «Алтай тилдин колбоочылу камаанду колболу эрмектери» деп темала доклад кычырды.

МЕН — АЛТАЙ КИЖИ

Сөстөри Б. Укачининг

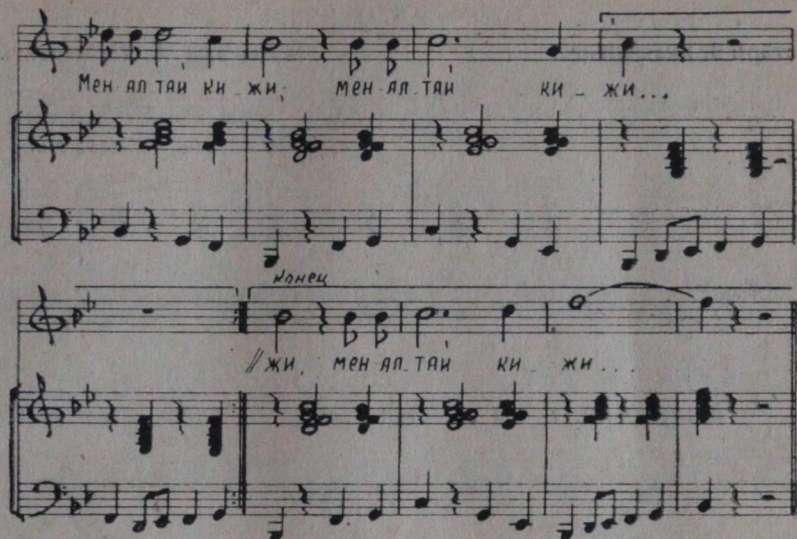
Музыказы А. Тозыяковтыг

Жо . ну . бя . рып . ла . ды . рым .

Жо . ну . по . лой . ыт . ту . же . рым . ле . Жо . ру . го . ми . нип

Жо . ру . то . дым , Жо . ру . го . о . с . кон . жик . тер . ле . Күн

Бии . ик ! Мен . ая . таи . ки . жи , аи . бии . ик !

Joyу барып жадырым
 Jonjолой jытту jеримле.
 Jорго минип jортодым
 Joyгон оскон jиктерле.

Күн бийик, мен алтай кижиги.
 Ай бийик, мен алтай кижиги.

Алыс жылдыс jаныла
 Аэропланду шунгадым.
 Агын-чегин талайла,
 Ак керептү шуулайдым.

Ай бийик, мен алтай кижиги.
 Күн бийик, мен алтай кижиги.

Айса эртен космоско
 Алыста тымык жылдыска,
 Jол-jорыгым баштанар,
 Jоголып не де кубулар?..

Күн бийик, мен алтай кижиги.
 Ай бийик, мен алтай кижиги.

Ай ыраак тым турат.
 Алтайымда — алтай кожонг.
 Коот jажыл таң адат,
 Кожонгым, кожондош кожо!

Ай бийик, мен алтай кижиги.
 Күн бийик, мен алтай кижиги.

БАЖАЛЫКТАР

М. В. Карамаев. Үргүдјнге кожо. Н. Тодосев көчүргөн . . .	3
---	---

ПРОЗА

И. Шодоев. Сөөктү тайга	15
-----------------------------------	----

ПОЭЗИЯ

Б. Суркашев. Қилин кара көстөрдиг илбизи	29
А. Ередеев. Јүректе арткан күн.	33

ОЧЕРКТЕР

У. Садыков. Совхоз јурттыг историязынан	38
Г. Қалкин. Тойдоонын салымы. Јаңы јүрүм учун	46

БАЛДАРДЫҢ ТОЛЫҒЫ

К. Төлөсов. Күн чыгат. Менин кызым.	58
Ј. Кыдыев. Бистинг маалабыс. Тийинештинг чыккан күни	59

КӨЧҮРИШТЕР

А. Экзюпери. Улустын јери. Б. Бедюров көчүргөн	61
--	----

БИСТИҢ ЮБИЛЯРЛАРЫС

Э. Палкин. Бичичининг јолыла	75
К. Төлөсов. Бийик ажуда	79
Р. Ф. Казакованын 50 јажына учурлай. «Уккур болор керек...», «Эх, полным, полна коробушка!..», «Баштапкы јастыраларыс...»	
П. Самык көчүргөн. «Ленинский темир јол јазалыш» Б. Бедюров көчүргөн. «Күүк ле деген кайран куш...», «Мал качан да эркелеткенин ондойтон...» К. Төлөсов көчүргөн	82

БИСТИҢ АРХИВТЕН

В. Эдоков. Г. И. Гуркин ар-бүткен ле искусство керегинде	
С. Каташев көчүргөн	86
С. Вторушин. Таштардын куучыны. Б. Кортин көчүргөн.	99

КРИТИКА

М. Майманова. Поэттинг амадузы.	102
---	-----

БИБЛИОГРАФИЯ. СОЛУНДАР

Л. Баштыкова. Туулу Алтай ла алтай литература керегинде бичигилейт	108
Б. Тодош. Бистинг айылчылар	114
«Мен алтай кижі» (кожог). Музыказы А. Тозыяковтын, сөстөри	
Б. Укачининг	117

БЕЛУХА

Литературно-художественный сборник

На алтайском языке

Редактор Б. Ч. Телесов. Художник В. Д. Запрудаев.

Художественный редактор В. И. Ортогулова.

Технический редактор М. Г. Шелепова.

Корректор Лыкова Р. А.

Сдано в набор 15/VII 1982 г. Подписано в печать 23/IX 1982 г.

Формат 70×84 1/16. Усл. п. л. 8,17. Уч.-изд. л. 7,47. Бумага тип. № 2.

АН 05220. Тираж 1000 экз. Заказ 2717. Цена 50 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36. Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27.

50 акча

